

bilir. İçeride (msl. bk. Refik Gür, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi”, İstanbul 1971. Basılmamış Doktora Tezi Çağatay Uluçay, “Kadılık Müessesesi ve Manisa Kadıları”. Basılmamıştır İlber Ortaylı, “Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı; Ankara 1994) ve dışarıda (msl. bk. Hans Sobotta, “Das Amt des Kadi im Osmanischen Reich”, Münster, 1954. Basılmamış Doktora Tezi.) birtakım monografik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bunların çoğunun henüz yayınlanmamış olması ve kimi eksikleri dolayısıyla kurumu bütünüyle ve derinlemesine -ana kaynaklara, özellikle arşiv belgeleri ve şeriye sicillerine dayalı olarak- ele alacak kapsamlı, mufassal araştırmalara hala ihtiyaç bulunmaktadır. Bu itibarla konu önemini ve orijinallliğini korumaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun idari ve ekonomik tarihinin yanı sıra, özellikle taşra örgütü, ancak kadılık kurumunun görevlerinin ve bu örgüt içinde oynadığı rolün iyice bilinmesiyle, tam olarak aydınlığa kavuşturulabilecektir kanısındayız.

Bizim, herhangi bir iddiadan uzak ve genel mahiyette bir deneme niteliği taşıyan çalışmamız, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Osmanlılar’da Kadıların Yetiştirilmesi, Tayinleri ve Görev Süreleri, Dereceleri” ele alınmış, ikinci bölümde, “Osmanlı İdarî Teşkilatında Kadıların Roller ve Görevlerinde Kendilerine Yardımcı Olanlar” üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde, “Kadıların Umera (Ehl-i Örf) ve Reaya (Halk) ile Olan İlişkileri” sözkonusu edilmiş, dördüncü bölümde, “Kadıların Ekonomik Durumları, Suis-timalleri, Teftiş ve Azilleri, Protokol ve Törenlerdeki Yerleri, El-kapları” incelenmiş ve nihayet “Sonuç”ta konu üzerinde vardığımız neticeler genel çizgileriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

I- OSMANLILARDA KADILARIN YETİŞMESİ, TÂYİN VE GÖREV SÜRELERİ, DERECELERİ

a) Kadıların yetiştirilmesi:

Osmanlı İmparatorluğu’nda bir devlet görevine gelmek isteyen bir kimsenin belli bir tahsil düzeyinden geçmesi gerekiyordu. İlmiye sınıfı’nın yetiştiği yer de medresedir. Diğer Ehl-i şer’ mensupları gibi kadılarda buradan yetişerek memuriyetlerine başlarlar. Bu okullar ilk öğretimden sonraki öğrenimin hepsini kendi bünyesinde toplar. Bir çocuk okuma-yazma öğrenince ve dinî kurumlara bağlı olan yerlerde din adamlarınca verilen temel bir din eğitimine dayanan ilk öğrenimini bitirince medresenin ilk kademesine alınır¹.

1. Stefanos Yerasimos, Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, c.I. Bizans’tan Tanzimata, (Çev: Babür Kuzucu) 3. baskı, İstanbul 1977 s. 311.

İstanbul'da Sahn-ı Seman ve Mûsıla-i Sahn (Tetinme) medreseleri yapıldıktan sonra, Osmanlılarda medreseler aşağıdan yukarıya; Hâşiye-i tecrid, Miftah, Kırklı, Hâriç, Dâhil ve Sahn-ı Seman olarak beş bölüme ayrılmıştır. Burada öğrenimine başlayan bir öğrenci muhtasarât denilen dersleri okuduktan sonra Hâşiye-i tecrid medresesine devam eder, başarılı olursa o medresenin müderrisinden bir belge alarak bir üst derecedeki miftan medresesine devam eder. Oradanda Kırklı, Hâriç ve Dâhil medreselerinin derslerini gördükten ve bitirme belgesini aldıktan sonra Sahn-ı Seman medresesine girmeye hak kazanırdı. Bu seviyeye yükselmek aşağı yukarı üç yıllık bir uğraşmayı gerektiriyordu².

Fâtih devrinde medreselerde okutulan dersler genel olarak dinî mahiyetteydi ve henüz müspet ilimlere mahsus olan tıp ve matematik fakülteleri bulunmuyordu. Bu ihtiyaç göz önünde bulundurularak Kanunî devrinde olanlara ilaveten, tıp ve matematik fakülteleri ve birde "Darü'l-Hadîs" adını taşıyan medreseler yapılmıştır.

XVI. yy. ortalarında Süleymaniye (Sahn-ı Süleymaniye) medreseleri yapıldıktan sonra dahil medreselerini bitirmiş olan öğrencilerden isteyenler Sahn-ı Seman'a yada Sahn-ı Süleymaniye'ye gitmekte serbest bulunuyordu. Fâtih devrinde Sahn-ı Seman medreselerinin tesisi ile, medreseler yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı olarak beş kısma ayrılmışken, Süleymaniye Medreseleri yapıldıktan sonra müderrislerin dereceleri dahada yükseltilmiştir³.

XV.yy.ın sonlarına doğru III. Murat zamanında İstanbul'la gelen Michel Maudier, Osmanlılarda, o sıralarda 120 medrese ve 9.000 öğrenci olduğunu belirtiyorsada⁴, Uzunçarşılı bu rakamın dahada fazla olması gerektiği kanaatindedir⁵.

Darü'l Hadîs medresesi müderrisleri en yüksek dereceli idiler ve istedikleri zaman mahreç mevleviyetleri denilen kadılıklara veya Bursa, Edirne, İstanbul kadılıklarından herhangi birine kadı olarak atanabilirlerdi. Eğer kadı olmak istemezlerse bu teklif, Süleymaniye medresesi müderrislerine yapılırdı⁶.

2. İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1963 s. 11-15, O.Nuri, Mecelle-i Ümur-ı Belediyeye, İstanbul 1338, c.I, s.266.

3. Uzunçarşılı, a.g.e. s.33, 36.

4. Histoire du Serais et de la Cour, Paris 1633'den naklen A.Adivar, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, s.104.

5. Uzunçarşılı, a.g.e. s.16.-17.

6. Uzunçarşılı a.g.e. s.37-38. Bu konuda ayrıca bkz: Halil İnalçık, The Ottoman Empire, The Classical Age (1300-1600) Translated by. Norman Itzkowitz and Golin İmber, London 1973 s.170.

Kadılar hükümdar beratı¹⁷ ile tâyin olunurlardı. İlmiye mensubu olan kadıların atanma, azl ve yer değiştirme gibi özlük işlerini takip eden daire, Merkezdeki kadıaskerlik makamıdır¹⁸. XIV.yy.'dan XVI.yy. ortalarına kadar 150 akçeye kadar olan kadıların tâyin ve azl işleri ilmiye sınıfı'nın en büyük otoritesi sayılan Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri'nin padişaha bizzat arzı ve onunda onayı ile olurdu. 150 akçe en yukarı ve "mevleviyet" denilen kadılıklara atanma, kazaskerin veziriâzam'a bildirmesi ile ve onunda padişaha arzı ile yapılıyordu. XVI.yy.ın ikinci yarısından itibaren yirmili, otuzlu, kırklı müderrislerle kaza kadıları'nın tâyin ve azilleri kazaskerlere, -Dahil müderrislerinden itibaren- bütün müderrislerle Mevali'nin atanma ve görevlerinden alınmaları, Şeyhülislâm ile Sadrâzam'a bırakılmıştır¹⁹.

Kadılık seçimi için padişahın önünde imtihan olan kadı adayları, daha sonraları -XVIII.yy. başlarında- Kazasker önünde sınav veriyorlardı. İmtihanda başarı göstererek kadılığa hak kazananlar, Şeyhülislâm'a bildirilmekte ve onunda onayı ve emri ile "Fermân-ı Alî" yazılıyordu²⁰.

Kadı'nın mesleğe girerken kadıaskerlik dairelerinden birine dahil olması gerektiğini söylemiştik. Bu dairelerde "Ruznâme-Akdiye" (Kadılar defteri) denilen defterlere kayıt olmak zorunluluğu vardı. Daha sonraları bu defterlere "Tarik defteri" denilmiştir. Eğer bir kadı'nın atanması bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüzdü ve iptal edilmesi lâzımdı. Örneğin XVI.yy. sonunda Ankara kadısı olarak gördüğümüz İbadullah Şeyh, 18 sefer 1010/11 Ağustos.1601 tarihli beratla bu göreve tâyin edilmişti. Ancak kadı'nın Ruznâme'de kaydı bulunmadığından berat geçersiz sayıl-

17. Kadıların atanmalarında, kendilerine göreve tâyinlerini ve kazaya yetkili olduklarını belirten ve üzerinde Padişahın tuğrası bulunan bir belge verildiki buna "Berat" denilmektedir. Kadılardan ayrıca "Berat resmi" denilen bir harçta alınır. Bunun yarısı "Resm-i Nişan" olarak tuğra çekme parası idi, diğer yarısıda kazaskerlerin maiyetinde bulunan görevlilere verilirdi. Kadılar ayrıca mensup oldukları kazaskerlerden mühürlü bir mektubda alırlar ve görev yerlerine giderlerdi. Uzunçarşılı, a.g.e. s.105, 111.

18. Y.Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Desantrilizasyona dair Genel Gözlemler, Belleten, sayı: 151 (1974) s. 667

19. Uzunçarşılı, a.g.e. s. 87, 103-104.

20. Tarih-i Nâima, c.III. s.331, Tarih-i Raşit, c.IV.s.192, c.V. s.331-333'den naklen Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık, Ankara 1977 (Doçentlik tezi) s.47.

miş 1605 yılında kaydı yapılarak yeni berat verilmişti²¹. Berat, atanmanın kanunî ispat vesikasıydı. Bunsuz görev “Beratsız fuzuli mahkeme kurmak” diye nitelendiriliyordu²².

Kadıların görev sürelerini her asırda değişiklik gösterdiği görülmektedir. Kaza kadıları'nın görev süreleri genellikle 20 ay, Mevleviyet derecesindekilerin ise bir yıl idi. Ancak XVI.yy. ortalarında bunun iki yıldan fazla olduğu görülüyor. Mesleğe geçmek isteyenlerin sayısı fazla olunca, bu sürenin kısaltıldığı anlaşılmaktadır. XVII.yy. da “Büyük Mollalar” bir yıl için, kaza kadıları ise iki yıl için atanmakla beraber, gerçekte sadece 20 ay için tâyin edilmişlerdir²³. Tevkii Abdurahman Paşa kanunnamesi; XVII.yy. sonu ve XVIII.yy. başlarında kaza kadıları'nın görev sürelerinin 20 ay, büyük mollaların ise bir yıl olduğu söylemektedir: “Kuzât-ı Mevleviyetin müddet-i örfiyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabâtın iki senedir; Lâkin fî zamanınâ iki seneden dört ay kasr ideler”²⁴. D’ohsson’a göre XVIII.yy. ın ikinci yarısından itibaren bu süre 18 aya inmiş²⁵, Küçük Çelebi-zâde Âsım’a göre ise 1141/1728-29’da bir fermanla gene iki yıla çıkartılmıştı²⁶. Akdağ ise, kadıların görev sürelerinin bir yıllık “Müddet-i Örfi” ve bir yıllıkta uzatmalı olarak ancak iki yıl olduğunu belirtmektedir²⁷.

Hiyerarşideki tikanıklıkları önlemek (Birçok yerlerin elden çıkması nedeni ile kadı sayısının fazlalaşması, süre kısılınca geride bekleyenlere daha çabuk sıra gelirdi.), hemde mahalli halk ile yakınlaşmamaları için kadıların görev sürelerinin kısa tutulduğu söylenebilir. Ancak yüksek dereceli kadıların görev süreleri daha uzun tutulmuştur²⁸.

21. Özer Ergenç, 1580-1596 yılları arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme, Ankara 1973 (Basılmamış doktora tezi) s.303’den naklen İ.Ortaylı, Osmanlı Kadısı, s.121.

22. İ. Ortaylı, a.g.m. s.121-122.

23. Uriel Heyd, Studies in Ottoman Criminal Law, (Edited By. V.L.Menage) Oxford At The Clarendon Press, 1973 s.214.

24. Bkz: Kanunlar, MTM, 1/2 İstanbul 1331, s.541.

25. M. D’ohsson, Tableau General de l’Empire Othoman, c.IV. s.569.

26. Tarih-i Çelebi-zâde İsmail Asım, s.602-603’den naklen Y.Özkaya, a.g.e. s.346 dip not 165.

27. M. Akdağ, a.g.e. c.II. s.98.

28. Kanunî Görev süresinin pek işlemediğine dair örnekler yok değildir. XVI.yy. sonunda Ankara ve Konya kadılarının görev süreleri 3 ila 16 ay arasında değişiyordu. Konya Şehri’nin Devriye Mevleviyetleri’nden biri olarak on iki süre ile verilmesi gerektiği halde istisna söz konusu idi. Ö. Ergenç, a.g.e. s.117’den naklen İ. Ortaylı, a.g.m. s.123.

A) Büyük-Küçük Kaza Kadılıkları: Bunlarda a) Rumeli, b) Anadolu, c) Mısır'daki kazaların kadılıkları olarak üç sınıfa ayrıldı. Rumeli'de kadılık görevini yapanlar Rumeli kadıaskeri'nin defterinde kayıtlı olduğu için, bunlar Anadolu kadılığı'na geçemezler; ancak Rumeli kadılıklarında ilerleyebilirlerdi. Aynı şey Anadolu kadılıkları içinde söz konusu idi. Rumeli'deki kaza kadılıkları dokuz sınıfa, Anadolu'dakiler on sınıfa, Mısır kadılıkları ise altı sınıfa ayrılmıştır³⁷. Hammer'e göre; Rumeli'dekiler 197, Anadolu'dakiler 223, Mısır'dakiler 36 tane olmak üzere toplam olarak 456 tanedirler³⁸. Altundağ ise, Anadolu kadıları'nın 241, Rumeli kadıları'nın 223, Mısır kadıları'nın ise 35 tane olduğunu söylüyor³⁹.

Kadıların, kesin ve gerekli bir neden olmadıkça bir grubdan diğerine geçmeleri imkânsız gibi idi. Böyle bir yer değiştirme, o kadı'nın bağlı bulunduğu kazasker'in, durumu esbab-ı mucibesiyile Şeyhülislâm'a bildirmesi ve onun durumu padişaha arzı ve padişahında bunu uygun bularak onaylaması ve bu konuda özel bir (Emr-i Hümayun) çıkartması ile mümkün oluyordu⁴⁰.

a) Rumeli Kadıları'nın Dereceleri: Rumeli kadıaskeri'ne bağlı olan kadılar, mülazemetten sonra en düşük derecede olan cinad'dan başlayarak Eğri (Bu iki yerde Macaristan'dadır), İnebahtı, Salise, Saniye, Karib-i Âlâ ve Site-i Rumeli'ye kadardır ve en son bu dereceden emekli olurlardı. İşlerinden değerli olanlardan ikisi, Rumeli Kazaskeri'nin divanında danışman olarak bulurdu. Böylece Rume-
li'deki kazalardan her biri, bu dokuz dereceye göre ayarlanmıştı⁴¹.

b) Anadolu Kadıları'nın Dereceleri: Anadolu Kazaskerleri'ne bağlı bulunan Anadolu Kadılıklarında en aşağı dereceden başlayarak tâsi, Sâmine, Sâbia, Sâdise, Hâmise, Râbia, Sâlise, Sâniye, Musul ve Sitte-i Mısır derecelerine kadar çıkardı. Böylece Anadolu kaza kadılıklarında on dereceye ayrılmıştır⁴².

c) Mısır Kadılıkları'nın Dereceleri ise: Sâdise, Hâmise, Râbia, Sâlise, Musul ve sitte-i Mısır olmak üzere altı dereceye ayrılmış bu-

37. J. Von Hammer, Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien 1815, s.386. Şinasi Altundağ, Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında, VI. TTK. Ankara 1967 s.346, Uzunçarşılı, İlmiye, s.91.

38. Hammer, a.g.s. s.386.

39. Ş. Altundağ, a.g.m. s.346.

40. Ş. Altundağ, a.g.m. s.346.

41. Uzunçarşılı, a.g.e. s.92.

42. Uzunçarşılı, a.g.e. s.93.

lunuyordu. Sitte-i Anadolu ve Sitte-i Mısır derecelerinden emekli olan ikişer kişi, Anadolu kazaskerinin dairesinde danışman-Müşavir olarak bulunurdu. Bunlara "Tahta başı" adı verilirdi⁴³.

Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazalarda kadılık yaparak rütbe bakımından en yüksek dereceye (Sitte-i) çıkanlara "Eşraf-ı Kuzât" denilirdi. Bütün bu kaza kadılarının atanması kazaskere ait bulunuyordu. Ancak divanın düzeni bozulduktan sonra, Kazasker bizzat padişaha arz etmeyip kabul edilen yeni şekle göre saptadıklarını Şeyhülislâm'a takdim ve onun aracılığı ve sedaret yoluyla padişah'a arz ederlerdi⁴⁴.

B) Sancak, Vilâyet ve Eyâlet Kadılıkları: Bunların "Mevleviyet" suretiyle tevcih edildiğini görüyoruz. Büyük şehirlerin mahkemelerine mahsus olan ve Mevleviyet denen kadı mansıpları (Yani kendilerine takdir olunan maaş, vazife-cihet) yüksek bir paye idi. Bu gibi yerlere atananların hem gelirleri, hem itibarları yüksek bir derecede bulunurdu⁴⁵.

Mevleviyetler'de esas itibariyle iki çeşit olup, bunlardan 300 akçeli mevleviyetler sancaklarla bazı eyâletlerin kadılıklarıdır. Örneğin XVII.yy.da Sivas ve Silistre eyâletleri 300 akçelik mevleviyet iken, Tokat sancağı 500 akçeliktir. Mevleviyetlerin en üst derecelisi 500 akçe olanıydı. Mevleviyetlerde kadılık süresi bir yıl olup, XVI.yy. ortalarına kadar kazaskerler'in sadrâzam'a bildirmesi ile olurken, bundan sonra şeyhülislâmlar'ın sadrâzama yaptıkları inha üzerine yapılır olmuştur⁴⁶.

Mevleviyet olan büyük kadılıklar şunlardır⁴⁷: XV.yy.da İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selânik, XVI. ve XVII.yy. da bunlara ilaveten, Şam, Halep, Mısır, Diyarbekir, Bağdat, Budin, Konya, Kudüs, Bosna, Kütahya, Üsküdar, Tırhala, Yenişehir, Belgrad, Ankara, Kayseri, Tokat, Erzurum, Trabzon ve Buda⁴⁸.

43. Uzunçarşılı, a.g.e. s.93.

44. Uzunçarşılı, a.g.e. s.93.

45. Mustafa Akdağ, a.g.e. c.I. İstanbul 1974 s.402.

46. Uzunçarşılı, a.g.e. s.95-96.

47. Uzunçarşılı, a.g.e. s.96.

48. L. Fekete, Buda and Pest Under Turkish Rule, Studia Turco-Hungarica, (Redig: Gy. Kaldy-Nagy) Tomus III. Budapest 1976, s.32.

madıkca, dava'ya bakmaktan ve olayın aydınlığa kavuşturulması için gereken işlerden kaçmasında yasaklanmıştır⁵⁷.

884(1479 tarihini taşıyan bir kadı beratı'nda "Engürü'nün tevâbinün kadılığın verüb tafviz kıldım" denilmekte, kadı'nın yetki ve görevleri belirtildikten sonra, halk "Cemî kazayâ'da buna rücû ederler" emri ile kadı'nın belli bir alandaki kaza yetkisi açıklanmaktadır⁵⁸. Kadı bakmakla yükümlü olduğu bölge dışındaki işlere bakamaz; buna yetkili değildir; bu ancak padişahın özel bir fermanı ile olabilmektedir. Buna bir örnek olarak Evâili Receb 990/1582 tarihli Ankara Müftüsü, kadısı ve Anadolu beylerbeyisi'ne yazılan emr-i şerîf'i gösterebiliriz: Bir dava niza'ı yüzünden Bayburd kadısı'nın garazkârlık yaptığı, davacı'nın elinden emr-i Şerîf, Fetva ve bunun gibi şeylerin zorla alınarak yakıldığı, hatta gönderilen mübaşir'inde kadıya uyararak zulmettiği bildirilerek, mahalline gidilerek teftişi emrediliyor⁵⁹. Ayrıca herkes, bulunduğu yerin mahkemesinde yargılanabilirdi⁶⁰.

Mahkemeler şehir ve kasabalarda kurulmuştur. Kadılar mahkeme yerini istedikleri gibi değiştiremezler ve her yerde mahkeme kurulamazdı⁶¹. Hüküm sahalarının daraltılması veya genişletilmesi yada kaldırılması kazaskerlerin yetkisi içinde bulunmaktaydı. Bu durum ancak onn buyrultusu ve Padişah'a arz ı ile aldığı hüküm ile olabilirdi⁶².

Resmi nitelikte bir mahkeme binası bulunmuyordu. Kadı evini ayrıca mahkeme binası olarak kullanırdı. Osman Nuri, bu hususta şöyle diyor: "Kadı olan zatın konağı nerede ise, o sene İstanbul mahkemeside orya nakledilirdi. 1252 tarihinde Edirne kapı civarın-

57. İ. Ortaylı, a.g.m. s.125.

58. H. İnalçık, a.g.m. s.149.

59. İ. Ortaylı, a.g.m. s.126.

60. İ. Ortaylı, a.g.m. s.126.

61. Ancak geçerli nedenler olursa, gerektiği yerde mahkeme kurulmasına izin verirdi. Örneğin İstanbul'da mahkemelerin artırılmasına dair, İstanbul kadısı'na yollanan hükümde şöyle deniyor: "İstanbul kadısı'na hüküm ki: Südde-i Saadetime mektup gönderip mahruse-i Mezburede beş yerde mahkeme olmak ile müslümanlara taab gelüb hususa eyyam-ı şita'da baïd mesafeden gelmekde zahmet ve meşakkat çekerler deyü bir iki yerde dahi mahkeme ihdâs olunmak recasına arz eyledüğün ecilden göresin. Filvaki mahkeme ihdâsı gayet lâzın ise, tedarik olunmak emir idüb uyurdunm ki... vusul buldukda göresin filvaki... münasib olan mahalde mahkeme ihdâs eyleyüb icrayı ahkâm-ı şer'iyye eyleyesin. (Ba. Hatt-ı Hümâyun fi 2.s. 994/1585), Ahmed Refik, XVI. asırda İstanbul Hayatı (Belgeler, 1553-1593 İstanbul 1935, s.30-31).

62. H. İnalçık, a.g.m. s.149.

da bulunan İstanbul kadılığı mahkemesi, ertesi sene Ayasofya'ya nakledilmişti.” Ancak sonraları 1253/1837'den sonra Rumeli ve Anadolu kadıaskerlikleri ve İstanbul kadılığı Hâb-ı Meşihat'e nakledilmiş ve bu suretle resmî bir binaya kavuşturulmuşlardır⁶³. Anadolu'da da belirli bir mahkeme binası yoktu. Örneğin XVI.yy. sonunda (1605 martı) Ankara kadılığı'na atanan Şemseddin Efendi'nin, Mercan Bey'in evini mahkeme binası olarak kiralityarak kullandığını görüyoruz⁶⁴.

Özel durumlar dışında “Meclis-i şer” burada toplanır ve görev yapardı. Mahkeme binasının bakım masrafları ya bir vakfın geliri ile, yada halkdan karşılanıyordu. Tevzi defterlerinde “mahkeme taririyesi” adı altında geçen masrafların oluşu bunu göstermektedir⁶⁵.

İslâm hukuku'na göre mahkemede sadece bir hâkim bulunur ve muhakeme açık olarak yapılır. Yargı'nın hâkimler kurulunca yapılması yasaktır. Bu “Monist kural” İslâm yargılama usulünün temelidir ve sünnî mezhebinin bütün okullarınca benimsenmiştir. Yargılama ve karar sadece kadı'ya aittir, kadı bilmediği konularda gerektiğinde bilirkişilerin görüş ve önerilerine almalıydı; fakat istişarenin taraflar huzurunda yapılması doğru değildi⁶⁶.

Duruşma için kadı istediği günü ve zamanı seçebilirdi. Pratikte iki gün seçiyorlardı. Mahkeme gece gündüz baş vuranlara açık olmalıydı. Nitekim İstanbul kadılıklarından bazılarında geceleride acele olan duruşmalara bakıldığı, bu görev için “gece nâibi” denilen bir kimsenin akşamdan sabaha dek görev başında olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda geceleyinde meşhut suç duruşmaları yapılıyordu⁶⁷.

Kişiler doğrudan doğruya mahkemeye baş vurabilirlerdi. Ancak önceden, bazen yerel yöneticilerden kadı'nın davaya bakması için ferman alındığını görüyoruz. Örneğin; Malkara bölgesinden

63. O. Nuri, MUB, c. I. s.273.

64. Ö.Ergenç, Ankara ve Konya..., s.14, 46'dan naklen 1. Ortaylı, Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme, Prof. Dr. Bülent Nuri Esen'e Armağan, Ankara 1977 s.247.

65. Musa Çadircı, Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi, Ankara 1972 (basılmamış doktora tezi), s.175.

66. İ. Ortaylı, a.g.m. s.247-248, Ö.N. Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye..., s.436, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Madde 1815, s.413.

67. H. Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c.II, s.84-85.

di. Bunlar dışındakiler ise, ancak kan parası, hasar tazmini, çalışan mallarının iadesi vb..., gibi isteklerde bulunabilirlerdi. Kadı sonra davalıya döner ve ithamlar yada iddialara cevap vermeye çağırır. Sanık suçunu itiraf ederse bu kayda geçirilir; ifadelerini değiştirir veya kabulden kaçınırsa şer'î kurallara göre had cezalarına çarptırılmazdı ama diğer makamlar bunları başka cezalara örneğin forsalığa mahkum edebilirlerdi. İnkâr ederse davacı'dan delil istenirdi. En önemli delil, şahitlerin ifadeleriydi⁷⁸. Şahitler ancak belli nitelikleri taşıyorsa kadı tarafından şahitliğe kabul edilirdi⁷⁹. Şahitlerin sayısı dava'nın niteliğine göre değişirdi. Önemli davalarda şahitlerin iki tane olması istenirdi⁸⁰. Miras davaları dışında, şahitlerden yemin istenmezdi⁸¹; ancak bir çok şeyhülislâm kadıların gerekli gördükleri hallerde şahitlere yemin ettirebilecekler hakkında fetvalar vermişlerdir. Kadılarında genellikle şahitlere yemin ettirdikleri anlaşılmaktadır⁸². Bazende kadı, davacı'nın bir celsede bitirilememesinin nedenlerinden biride buydu⁸³.

Mahkemelerde yalancı şahitliğin bulunduğu belirtmemiz gerekiyor. Taşra'da belli nüfûz grupları kadıya karışmakta ve mahkemeyi yanılmak için her yola baş vuruyorlardı. Mesela bazı kişiler, bir başkasının davasının üstlenebiliyor, yanlarındaki yalancı şahitlere "tazir" cezası verildiğini yine Ebussuud Efendi'nin bir fetvasından öğrenmekteyiz⁸⁵.

Davacı, davasını şahitler veya deliller ile ispat ederse kadı O hükmeder, ispat edemezse, onun talebi üzerine, davalıya yemin tek-

78. U. Heyd, a.g.e. s.244.

79. bkz. F. Selle, a.g.e. s.33. mesele 1: "Şahid ne vechile olmak gerektirki şahadeti kabl oluna? El-Cevab: Kebairden ictinab edib ve sagaira musırr olmayıb hayrı şerrine galib olmak gerekdir.-Ebüssuud."

80. Örneğin cinayet davalarında bunun iki tane olması gerektiğini Ebussuud Efendi'nin bir fetvasından öğreniyoruz. Bkz: F. Selle, a.g.e. s.39 mesele: 12: "Zeyd Amr'ı katı eylediğine kaç şahit lâzımdır? El-cevab: İki- Ebussuud."

81. N. Tornauw, das Moslemische Recht, s.198.

82. U. Heyd, a.g.e. s.244-246, F. Selle, a.g.e. s.43 Mesele : 8: "Kadı şahide: Yemin edersen şahadetin kabul ederin ve illâ kabul etmezsin demek elinde gelirmi? El-cevab: Gelir-Ebüssuud."

83. U. Heyd, a.g.e., s.247.

84. İ. Ortaylı, Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme, s.257.

85. F. Selle, a.g.e. s.43, Mesele: 5 "Beyd'in yalan şahadeti şâhit olsa, ona ne lâzım olur? El-cevab: Tazir lâzımdır- Ebüssuud." Şahadet ve ispat konularında daha geniş bilgi için bkz: Tayyip Gökbilgin, Ebussuud Fetvalarında ve XVI. Asır şer'iyeye sicillâtında ispat ve şahadet TED. III/1-2 (1959,60) s.117-132, F. Selle, a.g.e.. s.28-57, Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul 1972, s.133-140.

lif ederdi. Eğer o, yemin ederse mahkeme sonuçlanır ve tekrarlanmaz, etmezse dava, davacı'nın lehine hükme bağlanır⁸⁶. Kadı kararını verirken genellikle şu formülü uygular: (yazılı hukuk kuralları) ±(Örf ve Adet kuralları) + (kendi tecrübesi ve akl-ı Selimi) + (Çıkar dengesi) = karar⁸⁷ Kadı'nın hükümlerinin tam ve kesin olması gerekir. Teori de pratikte İslâm kadısı'nın kararı sadece iki şahit tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girebilir. Osmanlılarda "Şuhudü-l hal" bu işi görüyordu. Kararların suretini havî bir hücut tarafından ilgili tarafa verilirdi⁸⁸. Bu kararlarında biri davalı'da diğeri mahkeme kalmak üzere, kadı'nın mührünü taşıyan ikişer nüsha olarak hazırlanması gerekiyordu⁸⁹. Ayrıca mahkeme kararlarının haftalık veya aylık gruplar halinde birbirine dikilmesi, ciltlenmesi bir yerde korunması gerekirdi⁹⁰.

Sicil defteri'nin⁹¹ (yada sicill-i Mahfuz) içinde belgeler merkezden yollanan hükümler, Şehirnarh listeleri vb... gibi şeyler bulunurdu, Resmi bir defter olduğundan, dikkatle saklanarak kadı'nın bunu selefine devretmesi lâzımdı. Ancak bazı kadıların suistimallarının ortaya çıkmasına mani olmak için bunları ortadan kaldırdıkları bilinmektedir. Bu defterlerdeki beyatı ve emirler, mahkeme kararlarına esas olur ve kadı bunlara göre sûret ve hâccet verirdi. İkinci önemli defter ölenlerin metrukâtını ve mirascılara taksimi gösteren "metrukât defterleri"dir. Mahkemelerde belli, başlı belgelere ise islâm (mektup), hüccet (hukukî bir durumu belirten belge) ve sûret-i sicildir⁹².

86. J. Schacat, *Islamic Law* s.190, E. Sachav, *Muhammedenisches Recht*, s.689 N. Tornaun, a.g.e. s.198-199.

87. Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat, (Âdet ve Gelenekler)* (Çev: Mefkûre Faray) İstanbul 1973, s.28, U. Heyd, a.g.e. s.254, İ. Ortaylı, *Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi, Yönetim Sosyolojisi* (14-15 Ekim 1976) Haz: Ömer Bozkurt Ankara 1977 s.19.

88. İ. Ortaylı, *Mahkeme* s.255, G. N. Bilmen, a.g.e. s.445.

89. J. Schacht, a.g.e. s.189.

90. N. Tornaun, a.g.e. s.196.

91. Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik (-ve bilhassa Mahalli Tarihleri-) tarihini aydınlatmakta büyük önem taşıyan şer'iyeye sicilleri bugün en çok kullanılan malzemeyi teşkil eder.

Çeşitli yerlerdeki müzeler ve arşivlerde muhafaza altına alınan, bu sicillerin henüz tam bir kataloğunun bulunmaması büyük eksikliklerdir. Bu husus için bk: Halit Ongan Ankara'nın 1. ve 2. numaralı Şer'iyeye sicili Ankara 1958, 1974. Ç. Uluçay, *Manisa Şer'iyeye sicillerine Dair Bir Araştırma*, T.X/(1953), s.285-298. Osman Ersoy, *Şer'iyeye sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru DTCFD*, XXI/3-4 (1963) s.33 vb... Müctebe İlgürel, *Şer'iyeye sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru TD*. Sayı: 28-29, İstanbul 1975, s.123-166 Yusuf Halaçoğlu, *Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru (Adana Şer'iyeye Sicilleri) TD*. sayı: 30, İstanbul 1976, s.99-108.

92. H. İnalçık, a.g.m. s.150, İ. Ortaylı, *Mahkeme* s.258-259.

na aitti¹⁰³. Nâibler görevlerini kötüye kullanırlarsa, kadılar onu görevden alabilir veya bazen de merkez kadı'yı nâibini azletmesi için ikaz eder yada emir verir.

XVI. yy. sonlarından itibaren, kadılar'ın kanunsuz olarak nâiblerini iltizamla tâyine başladıkları anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

Davalarla alakalı kişilere "mürasele"sini bildirmek, mahkemeye getirilmesi gerekenleri veya gelmeyen şahitleri yada haklarında dava açılanları mahkeme götürmekle görevli "adli polis şefi" olarak nitelendirebileceğimiz muhızırbaşı ve emrindeki muhızırlarda kadı'nın adlî alandaki yardımcılarıydılar¹⁰⁵. Muhızırbaşı olarak atanmak isteyenler bir dilekçeyle merkeze başvurarak "muhızırbaşılık berâtı" alırlardı. Bunun genellikle altı bölük hakkından birine verildiği anlaşılıyor. Bu görevi alanlar bunu ya bizzat, yada iltizama vererek yürürdü. Örneğin Ankara'nın muhızırbaşılığı önceleri 500 kuruşken Cabraz Ahmed İstanbul'a gelerek bunu malikâne sahibini kandırarak bedelinden 300-400 kuruş fazlaya satın almıştır¹⁰⁶. Duruşmalarda getirip götürme işleri, muhızırlarca görülür ve bunlar yaptıkları işler karşılığında "ihzariye" denen bir ücret alırlardı. Bu paralar muhızırbaşı tarafından iltizam veya emanet şeklinde alınır ve üç ayda bir hazineye gönderilirdi. Mahkemede görevli muhızırların sayısının ne kadar olduğunu tam olarak kestirmek güçtür. Bunların sayısının büyük yerlerde daha fazla olması gerekir. Örneğin 1523 yılı tarihini taşıyan bir fermanla Bursa ihzariyesi muhızır sayısının 40'ı aştığı ve hazinenin bundan zarar gördüğü gerekçesiyle bunun düşürülmesi gerektiği isteniyordu¹⁰⁷. Bu görev taşradaki kapıkullarına timar olarak da veriliyordu. Çünkü tahsil eden kimse alacaklardan % 2 gibi bir ücret alırdı¹⁰⁸.

Mahkeme zabıtlarının altında muhızırbaşı ve muhsırların adlarının da geçmesi bunların mahkemede bulunan "şuhudü'l-hal" grubuna dahil olduklarını gösteriyor. Bunların mahkemeyi ilgilendiren başka işlerle, örneğin mahkemece el konan mal ve paraların korunması, mahkeme önünde beklemek, mahkemede düzeni sağlamak

103. H. Mantran, a.g.e., s.141-143.

104. İ. Ortaylı, a.g.m., s.98-99.

105. H. İnalçık, Mahkeme, s.150, M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadî..., c.1 s.404.

106. Y. Özkaya, Âyânlık, s.48.

107. M. Akdağ, a.g.e. c.11 s.100-102.

108. Ö. Ergenç, Ankara ve Konya..., s.122-123'den naklen İ. Ortaylı, Mahkeme, s.258.

vb... görevlerle de ilgileniyorlardı. Bunlara “bab muhızlıları” adı verilirdi. Ayrıca salyane vb... vergileri tahsil etmek için görevli bulunan “salyane muhızlıları” da bulunuyordu. Bunların yüksek bir maaş aldıkları biliniyor¹⁰⁹.

Kadılar'ın mahkemede maiyetinde bulunan kâtiplerin de önemli görev ve rolleri bulunuyordu. Yazıları düzgün, güvenilir, becerikli kişiler arasından kadı tarafından seçilirdi. Kadı kimi kâtip seçmişse bir yazı ile baş kâtibe bildirirdi. Örneğin Ankara mahkemesinde uzun zamandır imamlık yapan Mehmed Nureddin Efendi kadı'nın kâtibi olmuştu¹¹⁰. Kâtiplerin görevleri ise, davalara bakmak, şahitlerin ifadelerinin zapta geçirilmesi, sicillerin düzgün tutulması ve korunması, merkezden gelen yazıları, kadılar'ın verdikleri hüccet, ilâm, senet vb... gibi şeyleri sicile kaydetmek, hesapları kontrol etmekten ibaretti. Kâtipler bunlar için belli bir ücret alırlardı¹¹¹.

Ancak kadı yukarıda belirttiğimiz görevlerden başka, mahkemeyi ilgilendiren ve keşfe çıkmak, davaya ait özel durumlarda tahkikat yapmak, suçluları suç üstü yakalamak vb... işler için de kâtibi görevlendirebiliyordu. Kâtibin bu görevlerinde yanında şahitlik etmek için, olayın niteliğine göre adli yardımcı olarak bir çok kişide bulunabilirdi. Örneğin Ankara kadısı, adli yardımcı niteliğindeki iki kişiyi, murtazabad kazasında görevlendirmişti. Kâtip gerçekleri ortaya çıkartır ve bunları zapta geçirerek mahkemeye verirdi¹¹².

Kadı'ya adli alanda yardımcı olan bir diğer grup da, oturumlarında yanında bulunan ve “şuhudü'l-hal, udûlü'l-müslîmin veya şuhudü'l-udûl” denilen ve tabiri caizse bilirkişi yada jüri olarak nitelendirilebileceğimiz kimselerdir. Bunların sayılarının ne kadar olduğu kesin olarak belli değildir. Çünkü belli başlı kimselerin adları yazıldıktan sonra “... ve gayrî'him” kaydının konması, diğerlerinin isimlerinin yazılmasına gerek görülmediğini göstermektedir¹¹³. Kadı hükümlerinden önce bu “müşahitler heyeti”ne danışır ve ondan sonra kararını verirdi. Bunların, mahkemede adaletin doğru olarak tecelli eakımından büyük önemi bulunuyordu. Yalnız belirtilmesi gereken husus, bunların davanın görgü şahitleri olmayıp, duruşma'nın “mü-

109. M. Çadırcı, Şehir İdaresi, s.178-181.

110. M. Çadırcı, a.g.e, s.181-182.

111. H. İnalçık, a.g.m. s.150, İ. Ortaylı, a.g.m. s.257, Y. Özkaya, a.g.e. s.18.

112. U. Heyd, a.g.e. s.246-247, İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı'nın ..., s.98.

113. M. Akdağ, a.g.e. c.1 s.404-405, c.11 s.103.

şahitleri” olduğudur. Bu kimselerin, o mahallin ileri gelenlerinden öbelgelerin altlarını imzalarlardı. Önemli davalarda sayılarının daha da çok olduğu göze çarpmaktadır. Bilhassa büyük heyecan ve korkuya sebep olan olaylar sonucunda mahkemeye getirilen davalar, böyle kalabalık bir jüri ile yapılıyordu¹¹⁴.

Müftü’yüde adlî alanda kadıya yardımcı olanlar grubunda gösterebiliriz. Müftü, şeriatı iyi bilen ve verilecek hükümlerin şer’iye uygun olup olmadığını tayin etene “fetva makamı” sıfatı ile kadıya görevinde yardım ederdi. Fakat bu yardım resmî nitelikte değildi. Müftülük, padişah tarafından o yerin tanınmış bir müderrisine tevcih edilirdi ve ayrı bir maaş almaz, ancak verdiği fetva karşılığında belirli bir para alabilirdi. Bağlı bulunduğu makam şeyhülislâm’dı¹¹⁵. Eğer davada taraflar kesin bir isbatta bulunamazlarsa yada kadı mesele üzerinde katı mesele üzerinde katî bir yargıya varamazsa ve karar sorumluluğunu tek başına almak istemezse, o zaman kanunî görüşünü almak için, müftü’ye başvurulabilirdi¹¹⁶.

O da şer’i şerif’e uygun olarak kendisinden halli istenen meseleyi hanifî mezhebi kurallarına göre cevaplardı¹¹⁷; belirli anonim isimler (Örneğin erkekler için Zeyd, Amr ve Bekir, kadınlar için, Hind ve Zeyneb adları kullanılırdı) kullanarak sorunu nazarî olarak çözerdi. Fetva denilen cevap çoğunlukla kısa ve kesindir. Cevap genellikle sadece “evet” yada “hayır” şeklindedir. Bazen de usulen arkasından “Allah bilir” sözü de eklenirdi¹¹⁸. Akdağ, müftü’nün mahkemede bizzat bulunmadığını söylüyorsa da¹¹⁹, “meclis-i şer’”e dahil olan “şuhudü’l-hal” grubunun tabîi bir üyesiydi ve önemli davalarda bu grub içinde bulunuyordu¹²⁰. Örneğin XVII.yy. ortalarında d’Arvieux, Sidon mahkemesinde bir müftünün de bulunduğunu ve bunun dava’ya karışmamakla beraber, güç durumlarda kadı’ya danışmanlık yaptığını söylüyor¹²¹.

114. M. Akdağ, Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar, s.49, a.g.y., Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, c.1 s.404-405, c.11 s.103.

115. M. Akdağ, Osmanlı Müesseseleri ..., s.49.

116. L. Fekete, a.g.m. s.33.

117. Mahkeme kararlarında kadı’nın daima fetva’ya uyduğu görülüyorsa da aksi durumlarda nasıl hareket ettiğini bilmiyoruz. Herhalde, kadı veya fetva gereğince dava’yı kaybeden taraf, bu fetva’yı hükümsüz bırakmak için şeyhül islâm’dan fetva almak zorundaydı. M. Akdağ, a.g.e. c.1 s.405-406. Görülüyorki kadı kararlarında ilk temyiz rolünü müftü ve şuhudü’l-hal oynamaktadır. Sonraki temyiz mercîi ise divan-ı hümayun idi.

118. R. Lewis, Gündelik Hayat, s.28-29.

119. M. Akdağ, a.g.e. c.1 s.405-406.

120. M. Çadırcı, a.g.e. s.183.

121. U. Heyd, a.g.e. s.241.

Ayrıca mahkemede temizlik işleriyle uğraşan müstahdemler'de bulunuyordu. Bunlara mahkeme harçlarından bir ücret ödenirdi. Örneğin I. Bayezid kanunnamesinde resm-i akd-i nikâh için 5 akçe, resm-î kitâbet'ten 5 akçe aldıklarını belirtiliyor¹²².

b. Mülkî Alanda:

Kadılar belli bir yönetim biriminin başına tâyin edilirler. Bunlar kaza, sancak yada vilâyet olabilir. merkeziyetçi idarenin ülke içindeki ilk kademe organları durumunda bulunan kadılar, görevlerini bölgelerinin idare merkezleri olan şehirlerde oturmak suretiyle yerine getirirler. Genel olarak kadılar'ın mülkî görevi, idarî yönden başında buldukları yerin yönetimidir. Devlet ve halk arasındaki ilişkileri sağlamak, karşılıklı yazıları alıp verme, gelen fermanları ve emirleri halka duyurmak suretiyle gereken uygulamaların yerine getirilmesini ya bizzat yada başkalarının aracılığı ile sağlamakta görevlendirildi. Kadılar, şer'î hukuk yanısıra aynı zamanda örfî kanun ve hükümlerin, yasaknameler'in icrâ ve uygulaması ile de görevlendirilmiştir. Bu nedenle idarî bakımdan bir çok vazifeleri bulunmaktaydı. Bulduğu yönetim ünitesinin başında kanunları uymayanları, halkın çeşitli şikayetlerini, istek ve dileklerini merkeze iletmek¹²³, yani halkla devlet arasındaki diyalogu sağlamak ve buna aracılık etmek esas görevi olduğu kadar, halkın hükûmet idarecileri tarafından baskı altında tutulmasına engel olmak, şer'î ve örfî kanun hükümlerini "ehl-i örf taifesi"ne karşı korumakta başlıca işleri arasında yer alıyordu¹²⁴.

Kanunların koruyucusu ve uygulayıcısı olarak, kendi yetki alanı içinde bulunan tüm devlet görevlilerinin gözetimi ve kontrolü kadı'ya aittir. İşlerindeki herhangi bir olağan dışılık hakkında merkeze rapor arz etmekle yükümlüdür. Merkezi iktidarın gözü ve kulağı olarak her zaman için adaletten ayrılmamalı, sicil veya askeri yöneticilerin kanuna uygun olmayan hal ve hareketlerine karşı çıkmalıdır¹²⁵. Ayrıca seferlerin sivil halkı ilgilendiren konularını da kadı takip eder ve sonuçlandırır¹²⁶. Hükûmetin halktan toplanmasını istediği vergileride o denetlerdi. Bir gözetim organı olarak, her türlü verginin ne kadar toplanacağına bakan bir makam değil, top-

122. Bkz: Kanunlar, MTM, 1/2 İstanbul 1331, s.326-327.

123. M. Akdağ, Osmanlı Müesseseleri..., s.49.

124. U. Heyd, a.g.e. s.220.

125. Avdo Suceška, Die örtlichen Verwaltung sorgane..., s.180.

126. M. Akdağ, a.g.m. s.49.

lama işinin kanuna uygun olup olmadığını kontrolle yükümlü bulunmaktaydı¹²⁷.

Kadılar mülkî-ıdarî açıdan Beylerbeyi ve Sancakbeyleri'nden sonra gelen büyük bir devlet memuru statüsünde bulunduğu için, bir çok işler hakkında merkezden gönderilen ferman veya emirlerde Beylerbeyi ve Sancakbeyi'ne hitap edildiği kadar, kadılar'a da doğrudan doğruya hitap edildiği olurdu ve hatta emirler çoğunlukla kadılar'a yazılırdı¹²⁸. Kadılar'a direk olarak gelmeyen emirlerinde sicile işlenmesi ve aynı zamanda tatbik ve kontrolü işine bizzat kadılar memur ediliyordu¹²⁹. Yani merkezî iktidarın isteklerinin, düzgün, eksiksiz ve zamanında yerine getirilmesi için, uygulama görevinin kime düştüğü veya verildiğine bakılmaksızın, kendisi bu işlerde sorumlu tutulurdu¹³⁰.

Kadılar'ın bu işlere ait görevleri başlangıçta askerhi-ıdarî yapının çok iyi düzenlenmiş olması yüzünden kendisi için büyük bir yük teşkil etmemekteydi. Onun görevi sadece bu mekanizmada oluşabilecek herhangi bir tıkanıklığa veya durgunluğa engel olmak ve bunun bilincinde olarak sorumluluk duygusu taşımaktı¹³¹. Sonraları devlet otoritesinin sarsılmaya başlaması ve ehl-i örf'ün büyük suistimallerinin görüldüğü XVI.yy. sonlarında ve XVII.yy. başlarında kadılar'ın bu görevleri daha da artmış ve faaliyet sahaları genişletilmiştir¹³².

Kadı, üzerine aldığı görevleri atandığı yönetim ünitesi dahilinde bulunan kasaba, nahiye ve köylerde yerine getirmekle yükümlüydü. Ancak bu kadar geniş bir alanda görevlerinin tek başına kendisi tarafından yerine getirilmesi mümkün olamayacağından kendisine mekân bakımından bazı yardımcılar seçmek mecburiyetinde bulunuyordu. Böylece kadı'nın yetki bölgesinde, fizik alanından doğan yatay bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır. Bu saha içinde amir, kadı'nın bizzat kendisiydi¹³³.

127. A. Suceşka, a.g.m. s.180

128. H. Ongan, Ankara'nın I. Numaralı Şer'iyet Sicili, s.XXXVII.

129. Ş. Altundağ, Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında, s.347.

130. A. Suceşka, a.g.m. s.180.

131. A. Suceşka, a.g.m. s.180.

132. H. İnalçık, Mahkeme, s.150.

133. İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı'nın Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine, s.97-98.

Kadıların adlî bakımdan olduğu kadar, mülkî alanda da nâibler en büyük yardımcılık rolünü oynarlardı. Nâiblerin atanma ve görevinden alınma işlerinde kadılar yetkiliydiler. D'ohsson'a göre nâiblerin atanmasında padişahın da onayının alınması gerekirdi ve bu hak da sadece ilmiye mensuplarına tanınmıştı¹³⁴. Gibb ve Bowen'e göre de, onların tayinleri her ne kadar kadılar tarafından yapılırsa da, bunun kadıaskerlerce onaylanması gerekirdi¹³⁵. Hammer'de aynı fikirdedir¹³⁶.

Nâibler, görevlerinin mahiyetine göre bir takım sınıflara ayrılırlardı. Uzunçarlı'ya göre, bunlar 1) Kaza nâibleri, 2) Kadı nâibleri, 3) Mevali nâibleri, 4) Bâb nâibleri, 5) Ayak nâibleri, 6) Arpalık nâibleri olmak üzere altı çeşit¹³⁷. Ayak nâibleri hariç olmak üzere Hammer'e göre de beş çeşittir¹³⁸. Bunlar görevlerini sadece bir emanet olarak alırlar. Gelirlerinin 4/1 i veya 5/1 ini kadılara vermek koşuluyla yada iltizam karşılığında bu vazifeye gelebilirler¹³⁹.

Kadı, kaza dairesi içinde yer alan daha küçük ünitelerin başına örneğin bir nahiye'ye kendi fonksiyonlarını yerine getirmekle yükümlü bir nâib tâyin eder; ancak onların bir üst yetkili makamları olarak, kadılar nâiblerin işlerine karışabilirler. Nâibler, yaptıkları işlerde kadı'nın onayını almak zorundaydılar¹⁴⁰. İstanbul'da Galata'nın 44, Eyüb'ün 26 ve Üsküdar'ın 5 nahiyesinde idarî-adlî işler, kadı'nın görevini yapmakla yükümlü nâibler tarafından yürütülüyordu¹⁴². XV.yy. a ait bir nâib tahririne göre, bunlar divanî meselelere, ceza ve cerime ile ilgili işlere bakıyorlardı¹⁴².

Fiziki hiyerarşide nâiblerden sonra, kadıların en önemli yardımcıları olarak mahalle birimlerinin başında bulunan imamları sayabiliriz. İmamların hukuk adamı ve yargı görevlisi olarak hiç bir

134. D'ohsson, *Tableau General...*, s.185-187.

135. H.A.R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Societs and The West*, V.1 part 21 s.124.

136. Hammer, *Des Osmanischen Reich...*, s.387-389.

137. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.117-118. Ayrıca Bkz: Cavit Baysun, *Nâip Maddesi*, İA s.50-52.

138. Hammer, a.g.e. s.387-389.

139. Hammer, a.g.e s.387-389, D'ohsson, a.g.e. s.185-187.

140. D'ohsson, a.g.e. s.185-187.

141. R. Mantran, *La Vie Quoditienne à Constantinople au temps de Soliman Le Magnifique et de ses successeurs (XVIe et XVIIe siècles)* Monacı 1965, s.98-99 a.g.y. İstanbul, s.141-143.

142. H. İnalçık, a.g.m. s.150.

fonksiyonları bulunmamaktaydı¹⁴³. Bunlar bilgileri ve halk üzerindeki prestijleri ile, bir adalet görevlisinden çok mahalli lider-yönetici durumunda bulunurlardı¹⁴⁴. İmamlar padişah beratı ile atanırlardı ve camiilerde yaptıkları görevler karşılığında “vazife” denilen bir ücret alırlardı. Bunların da vakıflardan karşılandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Ankara’nın İşhor Mahallesi’ndeki camide “yevmî iki akçe vazife” ile imamlık yapıldığını görüyoruz. “Vazife” karşılığı vakıftan sağlanırdı¹⁴⁵.

İmamlar dini görevleri yanı sıra, mahalleyi ilgilendiren diğer sorunlarla da ilgilenirlerdi. Mesela halk arasında ortaya çıkan herhangi bir anlaşmazlıkta arabulucu olurlar; asayiş ve düzeni sağlardı. Mahallelerde uygunsuz kadınların bulunmaması, evlerde sazlı sözlü toplantılar yapıp içki içilmemesine dikkat ederler; mahallede bulunan sokakların temizliğinden de sorumlu tutulurlardı. Mahalle halkının devlete karşı yerine getirmekle yükümlü sayıldıkları ve bunların tam vaktinde yapılması için birbirlerine kefil olduklarında, güvenilir biri olarak imamlar bütün mahalle halkına kefil olurlardı. Sonraları, imamlar evlenme, boşanma, taşınma vb... işlerle de uğraşmışlardı¹⁴⁶.

Kadılar’ın mülkî görevlerini yerine getirmekte, yukarda saydıklarımızdan başka bir takım kimselerle yardımcı olurlardı. Bunlar Subaşı, Asesbaşı, Asesler, Kaledizdarları vb.. görevlilerdir.

Subaşı, kadı’nın başında bulunduğu yönetim biriminin asayiş ve güvenliğini sağlanmasında, onun önde gelen yardımcısı durumunda bulunuyordu. Subaşılar XVII. yy.ın ikinci yarısına kadar merkezî iktidar tarafından doğrudan doğruya atanırlardı¹⁴⁷. Bu döneme kadar herhangi bir kaza’da asayiş bakımından 3 ayrı alan bulunuyordu; a) Birinci böle: Şehir merkezi ile nahiyelerden oluşan köyler; burada görev, merkezden tayin olunan Subaşı tarafından yerine getirilirdi. Buna “Şehir Subaşısı” yada “Zaim” de deniliyordu. b) İkinci bölge: serbest yerler” denilen timar köyleri; buraların asayişini timar sahiplerinin bizzat kendileri karşıyorlardı. Serbest timar köylerinin düzen ve asayişini koruyanlara “Voyvoda” adı ve

143. İ. Ortaylı, a.g.m. s.99.

144. Y. Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler, Belleten, sayı: 152/(1974) s.664.

145. M.Çadırcı, a.g.e. s.66-67.

146. O. Nuri, MUB, c.1 s.948, M.Çadırcı, a.g.e. s.66-67.

147. Y. Yücel, a.g.m. s.666-667.

riliyordu. c) Üçüncü bölge ise: “cebeli timarları”nı oluşturan köylerden ibaret bulunuyordu. Buralardaki asayişin sağlanmasından da Sancak Beyi sorumlu tutulur, o da kendi adına bu işi yapmakla görevlendirdiği Sancak subaşı ya da Köy Subaşıları’nı bu işe memur ederdi¹⁴⁸.

XV.yy. ın ikinci yarısından sonra bu düzende değişiklikler yapıldığını görüyoruz. Şehir ve nahiyelerdeki “Ulûfeli Subaşılıklar” kaldırılmış, şehir ve kazalardaki asayiş ve düzen Cebeli Timar köylerindeki gibi Sancak Beylerinin eline bırakılmıştı. Sancak Bey’ide yetki alanı içinde bulunan kesimlere bir Subaşı atıyordu¹⁴⁹. Bu tayin, durumun Sancak Bey’i tarafından bir mektupla tarafından kadıya bildirmesi ve onun da bunu sicile işlemesiyle yürürlüğe giriyordu¹⁵⁰. Hammer, Subaşılığı Sipahilik ve Sancak Bey’liği arasında bir rutbe olarak kabul etmektedir¹⁵¹.

Subaşıların görevlerine genel olarak iki kategoride inceleyebiliriz: a) Malî görev (“rûsum-ı serbestî” yada “bâd-ı hava” denilen cürm ve cinayet, niyâbet, resm-i arûsane vb... vergilerin halktan tahsili), b) Kolluk görevi (asayiş ve düzenin sağlanması) Subaşıların daha sonraları iltizam usulu ile de atandıkları anlaşılıyor. Örneğin 1604 Eylül’ünde Küçük Haymana’nın Subaşılığı, 15.000 akçe-yeye Hasan Subaşı b.Receb’e verilmişti¹⁵².

Kadıların yürütme yetkisi olmadığından “ehl-i örf taifesi” içinde yer alan Subaşı ve maiyetinde bulunanlar bu işi görmekle yükümlü tutulmuşlardır. Bu nedenle kadı’nın hükümlerinin ve merkezden gelen ferman ve emerlerin uygulanması veya kontrolünü yerine getirmek, suç işleyenleri kovuşturmak, suç işlenmesine engel olmak vb... genel kollukla alakalı görevler subaşılar tevdî edilmiştir¹⁵³. Ancak kanunnameler gereğince bu işlerin kanunsuz olarak yerine getirilmesi doğru değildir. Hiçbir kimse kayrı kanunî olarak hapsedilemez veya tutuklanamaz. Çeşitli fermanlarda “ehl-i örf’e hitabedilerek kişi hürriyetlerine karşı saygı gösterilmesi istenerek şöyle deniliyordu: “Kadı marifeti olmadan bir kimseyi ehl-i

148. M. Akdağ, Türkiye’nin İktisadî..., c.11 s.90.

149. M. Akdağ, a.g.e. c.11 s.94.

150. Y. Yücel, a.g.m. s.666-667.

151. Hammer’dan naklen O. Nuri, MUB, c.1 s.903.

152. Y. Yücel, a.g.m. s.666-667.

153. Ö. Ergenç, Ankara ve Konya..., s.95-96’dan naklen İ. Ortaylı, a.g.m. s.101.

örf taifesi hapsedüb incitmeye ve her bir mücrimin suçuna göre cürmünü alub ziyade almayanlar, alursa kadı ziyadesini alıvere.”¹⁵⁴.

Subaşı, bazı ticari faaliyetlerden ve çeşitli suçlar konusunda kesilen para cezalarından oluşan geliri, bir mültezim gibi toplamak ve merkeze yollamakla mükellef tutulmuştur. Böylece bir çeşit “maliye memurluğu” yapmış olurdu ki bundan dolayı kendisine “zaim veya emîn” ünvanları da verilmiştir¹⁵⁵.

Subaşılardan emrinde bulunan Asesbaşı ve Asesleri de kadıların yardımcıları olarak sayabiliriz. Bunlar Subaşı'nın maiyetinde bulunmakla beraber, atanmalara Sancak Bey'leri tarafından yapıyordu. Bunlara sonradan “Yasakçı” denilmiştir. Asesbaşılığın XVI.yy.dan itibaren mukataa'ya verildiği anlaşılıyor. Örneğin Konya'da “Asesbaşı'lık mukataası elli altına Beylerbeyi Kethüdası Mehmed b.Hamza'ya” verilmişti¹⁵⁶.

Subaşılığı üzerlerine alanlar, genellikle altıbölük halkından bir Asesbaşı (veya) Asesler Kethüdası ile, onun emrinde yeter sayıda Asesler ve her bölüğe de birer Ases bölükbaşısı tayin ederlerdi¹⁵⁷. Asesbaşı esasen ağa bölüklerinden birinin komutanıydı. Hangi bölükte bulunursa odası orada bulunurdu. Fakat komuta ettiği bölüğün kaçınıcı bölük olduğu belli değildir. Evliya Çelebi Asesler için “Bunlar bölük odalarından bir oda asker ile sefere giden çorbacılarıdır. Eli âsâli muhteşem ve üsküflü neferlerdir. Şahrâhin iki tarafında izdihâm eden temâşaa'cıları açıp tarık-ı amî tevsî'etmeğe ve askerî tağî makullerini emr ü şer'î ile katletmeğe memurlardır.” diyor¹⁵⁸.

Asesler görevleri karşılığında evlerden, dükkanlardan, diğer koruması gereken yerlerin sahiplerinden belirli bir aidat alırlardı ki, ücretleri bunlardan ibaretti. Hammer'e göre Subaşılardan suçlulardan tahsil ettikleri paralardan -cürüm eğer gece işlenmişse- %10 unu Asesbaşı'ya vermekle yükümlü tutulmuşlardır¹⁵⁹. Ancak Akdağ, Su-

154. Halim Alyot, Türkiye'de Zabıta (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum) Ankara 1947, s.25.

155. M. Akdağ, a.g.e. c.I s.407

156. Ö. Ergenç, a.g.e. s.97-98'den naklen İ. Ortaylı, a.g.m. s.101.

157. M. Akdağ, a.g.e. c.II s.92.

158. Hikmet Tongur, Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi, Ankara 1946, s.69-71.

159. H. Alyot, a.g.e. s.31, Ö. Ergenç, a.g.e. s.97-98'den naklen İ. Ortaylı, a.g.m. s.101.

başılar gibi Asesbaşı ve Aseslerin de hazineden ulûfe aldıklarını söylemektedir¹⁶⁰. Subaşılar gibi onların da görevi, asayişî temin etmek ve çıkan olaylarda suçluları yakalayıp mahkemeye sevkettir. Şehirlerde Asesbaşı ve Aseslere bağlı olarak bekçiler de bulunurdu. Bunların bizzat halk tarafından tutulduğunu görüyoruz¹⁶¹.

Kazalara tâyin edilen veya o yerde görev yapmaktayken vazifesinden alınan yasağcılarının, buldukları yerlerde gereği gibi çalıştırılması, kolluk işlerine ve yasağcılarının haklarına başkalarının müdahale etmemeleri için kadılara talimat verildiği anlaşılıyor. Örneğin Kalonya kadılarına gönderilen 1040/1630 tarihli bir hükümde "... buyurdum ki bu babda verilen mühürlü mektup mucibince mezburları taht-ı kazanızda vaki'olan yasağcılık hizmetinde sadakat ve istikamet ile istihkam idüb minba'ilhariçten bir ferdi dahl ü taarruz ettirmeyesin. Şer'i şerif'e ve emr ü hümayunum'a ve mumailiyh tarafından verilen mektuba muhalif kimse neye iş ettirmeyesin" deniyor¹⁶².

İstanbul'da da Subaşılar, Asesbaşılar, Nâibler ortaklaşa görev yaparlardı. Bunlar gece gündüz pazarları, dükkanların vb... yerlerin güvenliğini sağlardı. Ancak Asesbaşı'lığın statüsünün imparatorluğun her yerinde aynı olmadığını belirtmek gerekir¹⁶³. Asesbaşılar boş timarlardan da faydalanabiliyorlardı. Örneğin 885/1480-81 yılında Ali adlı bir Asesbaşı'nın bir çiftlik kiraladığını görüyoruz. bunun masrafını karşılamak için, Asesbaşı belli yerlerden belirli bir miktar yüzde alabiliyordu. Yani "Timarlı Asesbaşı" timarının gelirini bunlardan aldığı paralarla karşılıyordu¹⁶⁴.

İstanbulda hapishanenin idaresi Subaşılar'a, güvenliği ise Asesbaşılar'a bırakılmıştı. Cezaların infazı da Asesbaşılarda görüldü. Örneğin Örfî nedenler yüzünden idama mahkum olan yeni-

160. M. Akdağ, a.g.e. c.1 s.407.

161. XVII.yy. sonlarına ait bir fermanda, bu bekçilerin yaşlı olduğu ve bu sebeple evlerin ve dükkanların güvenliklerinin sağlanamadığı, bu yüzden iş yeri sahiplerinden, dükkanların toplu olarak bulunduğu yerlerde fenerlerin yakılması ve sabaha dek etrafta dolaşacak iki bekci bulundurmaları istenmekteydi. R. Mantran, La vie Quoditienne à Constantinople..., s.101, M. Akdağ, a.g.e. c.1 s.407, c.11 s.87.

162. H. Tongur, a.g.e. s.24.

163. N. Beldiceanu, Recherche Sur la Ville Ottomane (Etüde et Actes), Paris 1973, s.113-114.

164. Örneğin pazar yerlerindeki dükkanlardan herbiri için bir akçe, hırdavatçı dükkanlarının her birinden iki akçe, ayrıca şarap, sirke, zahire ve tahil üzerinden yüzde de alabiliyordu. Ayrıca tutuklanarlardan alınan para cezalarının da Asesbaşı'ya geldiğini söyleyelim. N. Beldiceanu, a.g.e. s.114.

yürürlüğe girerdi¹⁷³. Ayrıca lonca heyet üyelerinin atanmaları da kadı tarafından yapılıyordu. Örneğin 1806 tarihli bir belgeye göre, Ermeni dülgerler loncası'nın başkanı ve eşrafı İstanbul kadısı'nın huzuruna çıkmışlar ve lonca mensuplarının bir araya toplanmasının zor olduğunu anlatmışlar, adları yazılı onyedeki kişinin "lonca ustası" yani heyet üyesi olarak atanmalarını istemişlerdi. Kadı da buna uyararak onların tayinlerini yapmıştı¹⁷⁴. Yine hükümet-lonca ilişkilerinde arabuluculuk yapan kethüdalarda çoğunlukla lonca mensupları tarafından resmî bir seçim yapılmadan seçiliyor, sonrada bu atanmayı kadı onaylıyordu. Örneğin 1727 tarihli bir belge, İstanbul debbağlarının ahî babasının lonca eşrafının tavsiyesi üzerine kadı'nın atadığını belirtmektedir. Aynı şekilde 1778 Mart'ında, yazı takımı yapımcıları (devatçılar) loncası'nın emektar mensupları, bazı kötü niyetli kimselerin çevirdikleri dolaplara rağmen, kadı'dan faal kethüdayı onaylamasını istemişlerdi. Bazı durumlarda da atanmayla beraber, kadı'nın bu işlemi yaptığı ve onayladığını gösterir bir de "mürasele-i şer'îye" verilirdi¹⁷⁵.

İstanbul'da da, şehrin ekonomik faaliyetleri için gerekli olan ham maddelerin ve halkın çeşitli besin maddelerinin karşılanması ve bunların dağıtımı¹⁷⁶, fiyatlarının belirlenmesi, kaçakçılığın önlenmesi vb... işlerde lonca görevlileri ve hükümet yetkilileriyle birlikte yapılıyordu. Çeşitli divan oturumlarında başkent loncalarıyla ilgili alınan kararlar bilgi edinmeleri ve uygulamaları için direk olarak ilgili kadılara yollanırdı. İstanbul kadısı, hiyerarşik bakımdan diğerlerinden üstün ise de, aslında loncalar konusunda diğerleriyle eşit bir düzeyde bulunurdu. Fakat lonca işleri hakkında en çok emir alan ve lonca sorumluları ile en çok ilişkiler kuran İstanbul kadısı'ydı. Ve bunun bir sonucu olarak, -Resmî olmasada- diğerlerine göre loncaları ilgilendiren her karara öncelikle katılıyordu¹⁷⁷. Bu nedenle bir hükümet temsilcisi olarak lonca yetkililerine, divan emir-

173. Sabahattin Güllülü, *Sosyoloji açısından Ahi Birlikleri*, İstanbul 1977 (Doktora Tezi) s.136.

174. Gabriel Baer, *Türk Loncalarının Yapısı Ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi*, (çev: Sami Feriel) TAD, VIII-XII/14-23 (1975) s.112.

175. G. Baer, a.g.m. s.115, krş. O. Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936, s.80.

176. Bu konuda geniş bilgi için bkz: R. Mantran, *Centralisation Administrative et Financiere. Problèmes du Ravitaillement d'İstanbul aux XVIIe et XVIIIe Siècles*. İstanbul à la Jonction des Cultures Balkaniques, Méditerranéennes, Slaves et Orientales, aux XVIe - XIXe Siècles. (5-20 Octobre 1973) Bucarest 1977, s.59-69.

177. R. Mantran, İstanbul, s.296, a.g.y., *La Vie Quotidienne...*, s.105-107.

lerini iletmek göreviyle yükümlü tutulmuştu. Tüccar ve zanaatkârlar tarafından yapılan herhangi bir şikâyet divan'da görüşülebilir; divan'ın kararı, bunların bağlı olduğu yerin kadısı'nın eline uygulatılmak üzere gönderilirdi¹⁷⁸.

Görüldüğü gibi hem hükûmet hemde loncalar açısından kadı, şehir örgütünün gerekli bir çarkı görünümündedir. Lonca başkanları, şeyhleri ve kethüdalara üzerinde mutlak bir yetkiye sahiptir.

Şehre gelen çeşitli ürünlerin sicile kaydedilmesi, işleri de kadılarca yapılırdı herkes istediği gibi bir malı alamaz ve atamazdı. Pazarlara saptanan miktar dışında fazla yada eksik mal getirilemezdi. Yine bu ihtisardan ötürü her şehirde bulunan esnaf sayısı da sınırlı tutulmuştur. Her önüne gelen dükkan açamaz ve istediği şekilde esnaflık yapamazdı. Bunların hepsi belirli kural ve kaidelere bağlanmıştır¹⁷⁹.

Üreticinin ürettiği her şeyden kadı'nın haberdar olması gerekirdi. Ancak bundan sonra mal ve mahsuller satılabilir, içilebilir ve sevkiyatı yapılabilirdi. Kadıların bu kadar geniş kapsamlı olan işleri başarabilmesi ve emrindeki memurlar vasıtasıyla kontrolü, ancak her şeyin belli bir yeri, biçimi, belli malzemesi belli bir fiyatı ve belirli bir zamanda lanıpı satılmasıyla mümkün olabilirdi¹⁸⁰. Kadılar bu kadar geniş olan işlerini ya kendileri görür yada maiyetinde bulunan yardımcı memurlarına gördürürdü. Nitekim, İstanbulda ithalat ve ihracat yapılan yerlerde, yağ kapanı, un kapanı ve bal kapanı gibi mahallerde İstanbul kadısı'nın nâibleri bulunurdu. "Ayak nâibleri" çarşı ve pazarları dolaşırlar, esnafın alış verişini, ölçü ve tartılarını kontrol ederler, esnaf arasındaki anlaşmazlıkları giderirler, sahtekâr ve dolandırıcı ensafı cezalandırarak şer'i ve kanunları çiğneyenlere engel olurlardı. Evliya Çelebi bunlar için: "Cânib-i Şer'î'den ehl-i hiref'e narh ve terazü için' ta'zir sahibidir" diyor¹⁸¹. Dışardan gelen eşyaları mürakabe ederek rüsûmunu alan ve narh

178. R. Mantran, İstanbul, s.296.

179. H. Tongur, a.g.e. s.21-22. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz: G. Baer, a.g.m., S. Güllülü, a.g.e., Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara 1974, a.g.y., Cumhuriyetin 50. yılında Esnaf ve Sanatkâr, Ankara 1973, Özer Ergenç, Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği üzerinde Bazı Düşünceler, VIII. TTK. (11-15 Ekim) Ankara 1976.

180. Ç. Uluçay, XVII.yy.da Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı, İstanbul 1942, s.21-22.

181. O. Nuri, MUB, c.1 s.308.

koyan bir de “çardak nâibi” bulunurdu. Buna Yeniçeri ocağı orta bölüklerinden “ellialtıncı ortanın çorbacısı” ile yeter sayıda Yeniçeri yardımcı olurdu.

Mumcu esnafının işleriyle uğraşan “mum nâibi”, Yağ kapanı’nda bulunan ve yağ işlerine bakan, esnaf arasındaki davaları gören “yağ nâibi”, İstanbula yetecek kadar zahire stok eden ve bu işleri yürüten, bununla alâkalı sorunları halletmekle görevli “kapan nâibi”un kapaniindeki mahkemesinde görev yapar, emrinde adamları ve veznedarı bulunurdu. Bunlardan başka çeşitli şikayetlere bakmakla görevli “keşif nâibi” halktan avarız adlı vergiyi toplamak ve bu konudaki davaları halletmekle görevli “avarız nâibi”, İstanbul’un ihtiyacına göre, pastırmalık hayvanların alım satımına ve pastırmaların fiyatlarını saptamaya ve bu konularla ilgili ihtilafları çözümlenmekle görevlendirilmiş “pastırma nâibi”denilen nâibler de İstanbul kadısı’nın vekili olarak bu işleri yaparlardı¹⁸².

Fakat kadı üzerine düşen sorumlulukların büyük bir kısmını, özellikle denetleme, kontrol ve ceza verme konularında loncaları ilgilendiren bütün işlerde doğrudan yardımcısı durumunda bulunan muhtesib’e devreder. Muhtesiplik, Osmanlılardan önce de bulunuyordu ve aslî görevi geleneklerin denetimi ve gözetimidir. İslâmın konularla ilgili olarak, şeriat yasalarına aykırı hareket edenleri cezalandırmakta göreviydi daha sonraları loncaların denetimi konusunu da kapsamıştır¹⁸³.

İhtisap sözü hisbe’den gelir. Hisbe kaynağına esas olarak İslâm kaynaklarından (Kur’an ve Hadis) alır ve şu şekillerde tarif edilir: “Hisbe adalet ve fazileti şeriat esaslarına ve her muhit ve devirde alışıla gelen örf ve adetlere uygun olarak tahakkuk ettirmek maksadıyla fertlerin ahlak, din ve iktisat yani umumî olarak içtimaî sahadada refahını temin için devletin hususi vazifeler yoluyla ifa ettiği bir kontrol”, ihtisap vazifesini yerine getiren muhtesip de “Ma’rufu emir ve münkeri nehyeden ve adabı fazilet ve emanetin muhafızı olan bir kimse”, “bu ihtisap içine nisbettir”, ve bazı yerlerde de “cemiyetin esas sınıfları arasında vazife gören kimse”, “yolları kontrol eden kimse” şekillerinde tarif edilmektedir¹⁸⁴.

182. Uzunçarşılı, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadıları, İstanbul 1957, s.30-31.

183. R. Mantran, La Vie Quoditienne à Constantinople..., s.106, R. Levy, Muhtesip Maddesi, İA, s.532-533.

184. Yusuf Ziya Kavakçı, Hisbe Teşkilatı (Bir İslâm ve Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak Kuruluş ve Gelişmesi) İstanbul 1973 (Doçentlik Tezi) s.6.

Muhtesip'le kadı arasında şu farklar vardır: Muhtesip'de kadı gibi kul hakları konusunda kendisine getirilen davaları dinlemek ve sema'da bulunmak yetkisine sahipti. Ancak bu şu davlar için geçerlidir: 1- Alış verişte yapılan herhangi bir hile ve aldatmayla ilgili olaylar, 2- Ödeme gücüne sahip olduğu halde tediye edilmeyen borçların ertelenmesiyle ilgili olanlar, 3- Komşuluk haklarının ihlaliyle ilgili olanlar, 4- Tediye, kötü iş şartlarıyla ilgili işçi ve işveren davaları, Muhtesip açık münker bulunanlar dışındaki davalara bakamaz. Kadı ise, bu konularda yetkilidir. Muhtesip, kadı'nın hilafına inkar ve reddedilen hakları içeren davalara bakamaz. Bir hakkın ispatı için delil sema'na ve bir hakkı nefy içinde bir yemin vermeye yetkili değildir; halbuki kadılar bunu yapabilirler. Muhtesip, ancak herhangi bir talep beklenmeksizin kendi başına ma'rufu emir ve münkeri nehy konularında kontrol ve araştırma yapabilir. Kadı ise kendine getirilen davalarla alakalı konuları araştırabilir. Bunun dışına çıkan kadı, velâyet yetki sınırını aşmış kabul edilir ve zalim olarak nitelendirilir. Muhtesip ise, kadılardan farklı olarak münkerât konusunda sultaya ait yetkiyi kullanır ve yardımcılarında yararlanabilir. Çünkü hisbe'nin kurallarının ana unsuru korkutmadır. Muhtesibin şiddete başvurması, sultaya dayandığı için geçerlidir. Buna karşılık kaza'nın konusu adalettir; burada teanni ve vekar gerekir¹⁸⁵.

Kadı bir davada beyne ile hükmettiği halde müktesip delil ve ispat gerekmeden örfi-idarî şekilde de hükmedebilir. Kadı mülkî - beledî işler yanında asayiş ve inzibat işlerini de görür. Muhtesip ise daha çok belediye zabıta işleriyle uğraşır ve bu konularda kadı'nın icra memuru durumunda bulunur¹⁸⁶.

Osmanlı İmparatorluğundan hisbe görevini yapanlara "muhtesip" veya "ihtisap ağası" yada "ihtisap emini"de denilmekteydi. İhtisap görevi, iltizam usulüyle ve bir yıl süreyle isteyene verilir. Ve bunun karşılığında "bedel-i mukataa" denilen bir para alınır ve bu görevi alanın eline bu hususu belirten bir beratta verilirdi¹⁸⁷. Muhtesibin asıl görevi şehir ve kazalarda bulunan çeşitli esnaf ve zana-

185. Y.Z. Kavakçı, a.g.e. s.32-33, Hisbe ve Muhtesip Konularında daha geniş bilgi için bkz: E. Tyan, Histoire de l'Organisation Judiciaires..., s.616-648. C. Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, s.347-349, O. Nuri, MUB, c.1 s.308-318, Claude Cahen, Hisbe Maddesi El², c.VIII, E. Eşrefoğlu, İslamiyette İhtisap'ın Prensipleri, TD sayı: 25/(1871) s.99-105.

186. O. Nuri, MUB, c.1 s.309.

187. O. Nuri, MUB, c.1 s.327.

atkârları, loncaları denetlemek ve karşılığında devlet için bunlardan belirli kurallar dahilinde çeşitli adlar altında vergi almaktı. Başlıca görevi buysada yetkileri içinde dinsel nitelikte bazı işler de vardı. Örneğin XVI.yy.dan kalma bir çarşı emniyet tüzüğünde muhtesibin ramazanda oruç tutmaya, namaz kılmayan, şaraf içen, hayvanlara eziyet eden, mezarları çiğneyen kimselere de ceza verebileceği belirtilmektedir. Fakat pratikte her şeyden önce görevleri loncaları kontrol ve denetlemek, mahalli pazarların kuruluşu ile ilgilenmek, hatta gerektiği zaman zanaatkârlar arasında ham madde dağıtımını yapmaktı¹⁸⁸.

XVI.yyda muhtesiplik iltizamla veriliyordu. Buna "ihtisap mukataası" adı veriliyordu. Bu mukataa taha çok kapı kullarına veya iltizam sahibi birine verilirdi. Bazı durumlarda ise, bunun has olarak devlet adamlarına verildiğini görüyoruz¹⁸⁹. Daha sonraları iltizam ve mukataaların idare edilmesi ve ihtisap mukatası gelirleri vali ve mutasarrıflara bırakılmıştır. Onların da bu işi iltizamla başkalarına yaptırdıkları anlaşılıyor. Örneğin XVII.yy.da Manisa'da "Rüsum-u ihtisabiye" sancak beyine aitti ve sancak beyi buna iltizamla bir başkasına veriliyordu. Bir yıl süreyle yada bir yıl sonuna kadar bir kaç aylık ihtisap rüsumunu iltizam edene sancak beyi tarafından bir de teskere verilirdi¹⁹⁰.

Muhtesip görevine başlayınca çeşitli vergiler toplamaya başlardı. İhtisap rüsumu denilen bu vergi damga (veya mühür) resmî, tartı (mizan) resmi, ağırlık ve ölçü (evzan) resmi, çarşı (bâc-ı pazar) resmi, günlük dükkan resmi, (yevmiye-i dekâkin), narhlık akçesi (ikişer akçe ki narh konan maddeleri satanlardan alınır) ve buna benzer adlar altında alınan vergiler¹⁹¹, çok tüketilen yiyecek maddelerin imalinden alınan vergiler, ticarî gemi giriş resmi, kapı resmi (İstanbul'a Edirnekapı'dan giren mallardan alınırdı)¹⁹². Muhtesibin

188. R. Mantran, İstanbul, s.143-145.

189. İ. Ortaylı, Osmanlı Kadı'sının..., s.102.

190. Örneğin 1054 (1644) Rebiyül evvelinde Manisa'da bunun Yusuf Ağa'ya verildiği anlaşılıyor: "Veçhi tahrir ve bais-i tesvid-i huruf budur ki mahruse-i Manisa'da vaki'olan ihtisab vazl-i vilâyet olanlara kayd olmağın zabt olunmak babanda ağalarımızdan bais-ül-temessük Yusuf Ağa'ya tefviz ve deruhta olunub iş bu 1054 mah-ı rebiyül evvelin guresinden verilüb varub ihtisab-ı mezbure mutasarrıf olub ve ona mutaallik olan hukuk ve rüsumatın bi hasb eş-şer've'l-kanun ve mutad-ı kadîm üzre ahz ü kabz idüb ve muhesebesinmah bemah getirüb üslûb-u sâbık üzere eda eylemek şartıyla iş bu huruf tahrir ve yedine vaz'olundu. Hurrirre fi tarih i'l-mezbur Min el-fakir Ken'an Kayımmakam-ı liva-i Saruhan hâlâ", C. Uluçay, a.g.e. s.33.

191. Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavâidi, c.1 Dersaadet 1328, s.43, R. Mantran, İstanbul, s.146, Ç. Uluçay, a.g.e. s.33, İ. Ortaylı, a.g.m. s.102.

192. R. Mantran, La Vie Quoditienne..., s.107.

bunlardan ne kadar para alacağı da kanunnamelerde belirtilmiştir. Örneğin İstanbul'da dükkan vergisi olarak her gün toplanan 8.087 akçenin 6.030'u hazineye yatırılıyor, geriye kalan 2.057 akçe ise ihtisaplık hizmetleriyle görevli 40 memurun ücreti olarak, emekli ücreti çardak (ihtisap çadırı) hizmetleri, beslenme parası, çardak kirası ve kadılara İstanbul teftişlerinde eşlik eden memur ücreti olarak ayrılıyordu¹⁹³.

Muhtesiplerin emrinde “kuloğlanları” denilen bir takım memurlar bulunur ve bunlar ihtisap rüsumunu toplarlar ve muhtesibe teslim ederlerdi. Bunun için 15 gedikli kul oğlanı ve 16 nefer sandal-ı mülazım müstahdem olup, münhal ve vuku'unda gedikli'nin evlad-ı zikuru yoksa bu mülazımlardan birisine verilir ve dışardan muhtesib'in iltiması ile kimse alınamazdı. Sadrazam, İstanbul kadısı, muhtesip ve ayak nâibleri beraberce kontrol ve teftişe çıktığında bunlardan biri maiyetinde terazi taşırdı. Bunlar kul gezer ve belediye zabıtası görevini yürütürlerdi. Kul oğlanları'nın sayısı sonraları altıya çıkmışsa da 1243/1827 de ihtisap nezareti'nin kuruluşuyla görevlerine son verilerek bu görev “ihtisap neferi” denilen askerlere verilmiştir¹⁹⁴.

Muhtesip kanunname hükümlerine ve esnaf arasında yaşayan kurallara göre hareket ederdi. Her şehirde bulunan ölçüleri damgalamak için İstanbul'dan sık sık bu işle görevli memurları yollanır, esnaf ve tüccarların hilelerine meydan verilmezdi. Ancak her şehirde uzunluk ve ağırlık ölçülerinin birbirine tutmadığı anlaşılıyor. Bu nedenle bir şehirden diğer bir şehire giden esnaf ve tüccarlar çeşitli zorluklarla karşılaşarlardı. Muhtesip her gün çarşı ve pazarları dolaşır alınan ve satılan eşya yada malları inceler, eğer bunlar da bir bozukluk veya aykırılık görürse bunları yapanları hemen cezalandırırdı. Ekmekçi, börekçi, aşçı vb... dükkanlara giderek çiğ ve eksik pişirenleri saptar ve gerekli cezaları verirdi. Boğasıları, mutabiye malzemesini ölçer, kalp olan sabunları tesbit eder, meyveleri kontrolden geçirirdi¹⁹⁵. Pazar düzenini ihlal eden suçları işleyen kimse-ler hemen orada değneklenir. Veya siyaset cezaları verilerek hüküm orada infaz edilirdi. Berat sahipleri sadrazamın sarayına gö-

193. R. Mantran, İstanbul, s.146, E. Eşrefoğlu, İstanbul'da ihtisâb Mevzuâtı ve 1682-1684 Senelerinde İhtisâb Mukatası ile İlgili Bir Belge, TED, sayı: 4-5 (1974) s.209, Bu belgenin fransızcası için bkz R. Mantran, on document Sur l'ichtisâb de Stamboul à la fin du XVIIe. Siècle. Mélanges Louis Massignon, Damas 1957, s.127-149.

194. O. Nuri, MUB, c.1 s.329.

195. Ç. Uluçay, a.g.e. s.34.

1485 tarihli ihtisap kanunnamesinde, bir mala narh konurken maliyetinin göz önünde bulundurularak ve hayat pahalılığı dikkate alınarak, can'atın zorluğuna göre esnaf için genellikle %10'u geçmeyen bir kâr takdir edilmesi belirtiliyor²⁰⁶. 1562-63 tarihli bir kanunnamede ise "muhtesip olan kimsenin kadı vasıtasıyla ona on-dört üzere narh vermesini, o yerin âyân ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden hesabı yapıp ona göre ona on-dört %40 karla narhın tesbiti" emredilmektedir²⁰⁷.

Narh konurken esnafın ve halkın durumu, üreticinin emeği ve harcadıkları paralar, malın kalitesi göz önünde tutulurdu. Aynı çeşit mallardan kalitelisine "Kalite Hakkı" tanınırdı. Örneğin XVII.yy. sonunda Bolu'da helvanın okkası 20 akçe ederken Çolak Şaban Usta'nın diğerlerine nispetle kalitesi daha yüksek helvasına 24 akçe narh verilirdi. Diğer helvalara 24 akçe konduğu, zaman, onunkine 28 akçe narh veriliyordu²⁰⁸.

Konulan narh'dan halk zarar görürse ve şikayet ederse narh derhal kaldırılırdı. Narh'dan eksik veya fazlaya satanlar, sahte veya damgasız vezinler kullananlar kötü, bozuk ve kalitesiz mal satanlar ağır şekilde cezalandırılırdı²⁰⁹. Böyle durumlarda kadı ve muhtesip tarafından para cezasına veya dayığa mahkum edilen esnafa karşı loncalarda "yolsuz cezası" uygulanırdı. Bu, kurallara uymayanların geçici veya tamamen birlik üyeliğinden çıkartılmasıydı. Kendisine yolsuz cezası verilen esnaf, dükkanının önüne çıkarılır, dükkanına kilit vurulur ve yiğit başı tarafından sağ ayağındaki papuç çıkarılarak dama atılırdı. Böyle bir kimse, lonca haklarından yararlanamamakta, herkes kendisi ile ilişkisini kesmekte ve loncayada alınmamaktaydı. Muktesiplerce uygulanan maddi cezalara karşılık lonca tarafından verilen manevi ceza daha etkilidir ve bir "sosyal boykot" olarak nitelendirilirdi²¹⁰.

III (Kanunname-i ihtisâb-ı Edirne, TV 3/Sayfa: 168-177). Fransızca için bkz: R. Mantran, Règlements Fiscaux Ottomans. La Police des Marchés de Stanboul au début du XVIe Siècles. Les Cahiers de Tunisie sayı: 14 (1956) s.213-241 Narh hakkında ayrıca bkz: O. Nuri, MUB, c.1 Kısım 5.

206. Ö.L. Barkan, a.g.m. 1 (Kanunname-i ihtisâb-ı İstanbul el-mahrûse) TV 1/5 Şubat 1949 s.327.

207. İ. Ortaylı, a.g.m. s.103.

208. H. Sahillioğlu, a.g.m. s.37.

209. U. Heyd, a.g.e. s.231.

210. S. Güllülü, a.g.e. s.148.

Kadılarla beraber iktisap ve Beledî işlere bakan muhtesiplik kurumu, 1825 yılında kaldırılarak İstanbul'da "İktisap nezareti" tesis edilmiş, İhtisap Ağası'nada "Nazır" ünvanı verilmiştir. Daha sonraları ise bu müessesesinde 1854 yılında kaldırıldığını ve "Şehr Eminliği" müessesesinin kurulduğunu belirtelim²¹¹.

Beledî işler bakımından kadılara muhtesibler ve naiblerden başka birçok kimselerinde yardım ettiğini söylemek gerekiyor. Bunlar Pazarbaşı, Hekimbaşı, Mimarbaşı ve Çöpşubası'dır.

Pazarları idare eden Pazarbaşılar muhtesibin çok geniş olan görevine yardımcı olurlar, ayrıca Saraya erzak almakla görevlendirildiklerinden bunlara muhtesibler tarafından her ay bir eşya narh listesi verilmesi zorunlu tutulurdu²¹². Uluçay bunların bakkallar tarafından seçildiğini söylüyor²¹³.

Bu işlemin onaylanmasında her halde kadılarca yapılıyordu. Pazarbaşılar ayrıca, pazarlarda satılan çeşitli mal ve yiyeceklere narh konmasında, sebze, meyve vb... gibi şeylerin bakkallara dağıtımında büyük rol oynardı²¹⁴.

Sağlık işleri, Tabibler ve Cerrahların kontrolü ise Hekimbaşı'ların görevlerindendi. Hekimbaşı'lar şehrin sağlığını ilgilendiren ve sağlıkla ilgili diğer hususlarda Divan-ı Hümayun'a raporlar gönderirlerdi. Bunları Divana'a iletmek ise kadıların göreviydi²¹⁵.

İstanbul ve diğer şehirlerde her türlü resmî tamirat ve inşaat çalışmaları Mimarbaşı'nın başında bulunduğu "Hassa Mimarları" teşkilatı vasıtasıyla yürütülüyordu. Mimarbaşı'ya "Mamar Ağa, Hassa Mimarbaşı"da deniliyordu. Devlete ait resmî nitelikteki inşaat ve tamirat işlerinden başka, Selâtin vakıflarındaki tamir ve inşaat işlerinde hassa mimarları teşkilatı'nın görevleri arasında bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıkların ellerinde bulunan mabetlerin tamiri gerektiğinden, mütevellî heyetlerinin merkezden izin almaları gerekirdi. İşte bu tamir izinleri, onlara kadılar'ın huzurunda hassa Mimarları'nın yapacakları keşif ve göstereceleri luzüm üzerine verilirdi. İstanbul'da mabetlerin ve yolların kapanmasına

211. O. Nuri, MUB, c.I. s.338.

212. H. Sahillioğlu, a.g.m. s.37.

213. Ç. Uluçay, a.g.e. s.35.

214. Ç. Uluçay, a.g.e. s.35.

215. Üzunçarşılı, İstanbul ve Bilâd-i Selâse Kadıları, s.31.

engel olmak ve yangın ihtimalini ortadan kaldırmak için özel kişilerin yaptıracağı ev, han, hamam vb.. gibi inşaatlarda hassa mimarlarının verecekleri ruhsata bağlıydı. Bunlar özel inşaatları kontrol ve nizamaya uygun olmayanları yıktırmak yetkisinde sahiptiler. Bu hususta en büyük yardımcıları kadı idi. Su yollarının tamiri ve bakımında Mimarbaşılar kadar kadılar da sorumlu tutulurdu. Bu konularda, bu gibi işleri denetim ve murakabe yetkilerinde bulunurdu²¹⁶. Örneğin su yolları nazırı ve İstanbul Kadısına yollanan bir fermanda, genel su borularını gizlice musluk takılarak suyun özel ihtiyaçlar için kullanıldığını ve bunun için bir araştırma açılması istenmişti²¹⁷. Bu gibi durumlarda kadı mimarbaşı'ya danışır ve ona göre karar verirdi. Mimarbaşılar'ın maiyetinde Serimar, ikinci mimar ve mimarlar, Kethüda ve çavuşlar bulunurdu. 1247/1831 tarihinde Mimarbaşılık kaldırılarak "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" kurulmuştur²¹⁸.

Çöpsubaşı ise, şehrin temizlik işlerinde sorumlu idi ve bu konularda kadı'dan emir alıyordu. Buna "Terslik subaşı" da deniyordu. Atanmaları kadı tarafından yapılıyordu. Örneğin 1019/1610 yılı Manisa Şer'iyye sicillerinden Hüseyin b. Abdullah adlı birisinin "terslik subaşı" olarak tâyin edildiğini görüyoruz²¹⁹.

Kadı'nın malî görevlerinin başında "Avarız Haneleri"nin kayd ve muhafazası ile bu verginin toplanması gelir²²⁰. Avâriz veya Avâriz-ı Divâniye tanzimata kadar olağan üstü durumlarda ve savaş zamanlarında harp harcamalarını karşılamak üzere padişah emri ile halktan tahsil edilen her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki tekâlif'e verilen isimdir. Bu vergilere "Tekâlif-i Örfiye"de deniyordu. Askerin geçeceği yollar boyunca kurulan menzil teşkilatına vasıfları ve sayıları belirli olan zahireyi götürüp satmak, ordunun ihtiyacı için gerekli harp malzemesini, arpa ve samanı sağlamak ve bunları sevk etmek, gerektiğinde yardımcı sınıflar temin etmek, hisar yapmak ve nihayet "Avarız Akçesi" denilen belirli bir miktar para ile, devletin yada seferin idare masraflarına katılmak, "Avâriz-ı Divaniyye" denilen vergilerin belli başlılarını oluştururlar.

216. Şerafettin Turan, Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları, TAD, 1/1/1963) s.173.

217. R. Lewis, Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat s.32.

218. O. Nuri, MUB. c.I. s.978.

219. Ş. Uluçay, a.g.e. s.36, Ayrıca bkz: R. Mantran, Lavie Quoditienne..., s.104-105.

220. İ. Ortaylı, a.g.m. s.103.

Ülke nüfusu bu çeşit tekâlifin tevzi ve taksimine esas olacak bir takım vergi birliklerine, “Avâriz Hanelerine” bölünmüş bulunuyordu. Bu hanelerden her birinin tâyini için çeşitli esaslar göz önünde tutulmuştur. Örneğin o yörenin zenginliğine halkın şehirli, köylü, göçebe ve göçmen olup olmadığına, dükkan ve tarla sayısına ve son olarak zamanın ve durumun gerekliliğine göre vergi tarh ve dağıtımında esas teşkil etmek üzere birer vergi birliği halinde teşkil edilen İtibari Avarız haneleri içinde, üç, beş, on veya onbeş evli kimse bulunabilirdi. Defterlerde her mahalle ve köyün nüfusu belirtildikten sonra özel kaidelere göre, birde ayrıca bu nüfusun kaç avarız hanesi sayılacağı tâyin ve tesbit edilirdi. Devlet daireleri, saptanan ihtiyaç toplamının ülkenin genel avarız hanesi sayısına bölünmesi ile bulunan sayıyı bir defa tâyin ettikten sonra her bölgenin kadısına hükümler yolluyarak o bölgedeki avarız hanelerine göre hesaplanmış sayılarda “Avarız-ı Divaniye’yi toplamayı emrederdi”²²¹.

Ancak bir yerde çeşitli nedenlerde nüfus sayısında bir azalma olursa, Avarız haneleri yeniden tesbit edilebilirdi. Örneğin 1607 yılında eşkiya saldırısına uğrayan bu yüzden nüfusunun üçte biri dağılan, kalanlarıda vergilerini karşılayamaz duruma düşen Ankara şehri halkı, avarız haneleri yeniden saptanmasına istemişler, bunun üzerine şehir ve köylerde tekrar avarızhaneleri tesbiti, Ankara kadısına emredilmişti. Kadı da, mahalli ileri gelenlerine danışarak, yeni avarız hanelerini mahallelere göre tesbit etmişti²²².

Kadıların diğer bir görevinde, para raicine dikkat etmek, raiciden fazla sikke mübadelesini önlemek, tedavülde kalp veya kırkık sikke bulundurulmamasına dikkat etmek ve bu gibi işlere başvuranları cezalandırmaktı²²³.

Devlet, genellikle kendisine ait olan vergi haklarının tahsilini mukataaya verirdi. Mukataaya verilecek yerler için mukataa sahibine iltizam teskeresi vermek ve mukataa beratı'nın kaydına kadı'nın malî alandaki görevleri arasında yer alır. Aşağıda belirteceğimiz üzere kadılar ayrıca mukataa ve iltizam işlerinde “Müfettiş ve Nâzır” sıfatları taşıyarak çok önemli roller oynamışlardır.

221. Ö. L. Barkan, Avâriz Maddesi, İA, s.13-15.

222. Ö. Ergenç, 1600-1615 yılları arasında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973), Ankara 1975 s.147.

223. İ. Ortaylı, a.g.m. s.103.=

Mukataa hazineye gelir temininden bir kurumdur. Vergi gelirlerinin toplanma işi artırma yolu ile satılarak bir mültezime devredilirdi. Görevi alan mültezim, belirli bir meblâ ödemeyi kabul ederdi. Bunun bir bölümü peşin, geri kalanında vergi toplandıkça, belirli taksitler halinde hazineye teslim ederdi²²⁴. Örneğin 869/1494 yılında bu tasarruf Sinan Bey, Çirmen sancağı'na bağlı bir köyü, sancak beylerine yılda 600 akçeye mukataaya vermiş, bu iş ayrıca tahrir eminleri tarafındanda tesbit edilerek onaylanmıştı²²⁵. Kadılar makataa ve iltizam işleri ile ilgili olarak defter tutarlar, yapılan işlemleri sicile geçirirlerdi. Mesela, Filorina kadısı'na gelen bir fermana göre Filorina ve Kesriye bölgesindeki çeşitli mukataaya "Ayak Âmili" olan Hasan adlı birisinin 949/1542 yılında üç yıllığına iltizamı "Kadı Sicillâtı" mucibince yapılmış yine aynı tarihlerde Avlonya, Draç, taraflarında birçok mukataayı iltizam etmek isteyen İstanbul'da oturur bazı yahudilerin ve kevillelerinin durumlarını tesbit ve "Mufassal ve Meşrub Sicillâta geçirildikten sonra hakikat üzere yazıp dergah-ı Mualla'ya arz etmesi"de İstanbul kadısına emredilmekteydi. Bu konuda anlaşamamazlık çıkarsa, mukataa emini, Nâzır ve Âmili kadı önünde iddia ve ihtilafın zepte geçirilip şahitlerin dinlenmesini isteyebilirlerdi.

Kadı'ların iltizam ve mukataa verdikleri hüccetlerde çok önemli idi. Kadılar bu hususlarda merkeze "Arzlar, arz-ı telhis'ler ve mektuplar"da yollayabilirlerdi. Bunlarda, mukataaların mültezimleri ve iltizam koşulları ile yeni sahiplerini bildirir ve "Mâl-ı Mîriye enfâ" cihetini tebaruz ettirirlerdi²²⁶. Mukataa ve iltizam işleri ile genellikle kadılar ilgilenmekle beraber bazende naîblerin bu işlerle uğraştıklarında anlaşılmaktadır. Örneğin 972/1564 yılında Filibe'de "Enhâr-ı Hassa-i Köpes" denilen bir çeltik mukataası, Filibe kadısı naibi olan İsa Halife ile mukataat nazırı Mehmed Kaptan, reisler ve çeltikçiler arasında miktarı saptanan arpa ve pirinç olarak kararlaştırılarak, bu mukataayı iltizam şartını Filibe kadısı Ahmed b. Ali de onaylıyarak sicile geçirmişti. Kadılar bu işlemleri için "İrsaliye" defteri denilen defterler tutarlardı. Belirli zamanlarda mukataalardan irsaliye için toplanan paralardan bir kısmı gereken yerlere sar-

224. Ö. Ergenç, a.g.m. s.160. dipnot:77 ayrıca bkz: H. Sahillioğlu, Bir Mültezim Zimam Defterine göre XV. yy. sonunda Osmanlı Darphane Muikataaları, İFM, XXIII/1-2 (1962-1963) s.145 vd...

225. Tayyip Gökbilgin, XVI. asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü, İV. TTK (1948) Ankara 1952. s.435.

226. T. Gökbilgin, a.g.m. s.436-437.

fedildikten sonra, geriye kalanı merkezce bu göreve atanan ve kendisine "havale" denilen bir kişi ile hazineye yollanırdı²²⁷.

Kadılar'ın "Mukataat müfettişi" sıfatı ilede bu görevlere tâyin edildikleri anlaşılıyor. Örneğin amasra kadısı mehmed, "Anadolu Kıptîleri müfettişi" olarak tâyin edilmişti. Keza 948/1541 yılında devrek ve Çarşamba kadısı olan Bayram, Bolu, Çankırı, Kastamonu mukataatı müfettişi idi. O yerin kadısı müfettişi bulunduğu halde başka birisinin de bu sıfatla görev yaptığı oluyordu.

Kadıların mukataalara doğrudan doğruya nazır olmalarıda XVI.yy. çok görülmektedir. Esasen mukataat nazırlığı, kadıların aldıkları "Nâzım-ı Emvâl" sıfatının bir parçası veya başka bir şekli idi. Ancak bu göreve bazende Dergâh-ı Âli çavuşları, Tımarlı sipahi vb... gibi kimselerde getirilebiliyordu; fakat genellikle kadılar mukataat nazırlığı görevini yapmışlardır. Örneğin 953/1546 yılında Birgi kadısı Muhiddin, saruhan mukataasına nazır olarak atanmıştır²²⁸.

Kadıların iktisadî-malî görevleri arasında, maden işlerine nezaret etmekte bulunuyordu. Özellikle Balkanlar'daki maden şehirlerinin fethinden sonra, Merkezî iktidarın kadıların maden işletmeciliği ile ilgili konularda yetkilerini arttırdığını görüyoruz. Madenlerde hisse sahibi olan kimseler, kadıdan alacakları tapu senedi ile bunu doğrulamak mecburiyetinde bulunuyorlardı. Bazı durumlarda merkez, kadıdan maden bölgesinin durumu ve orada yürürlükte bulunan kanunlar hakkında rapor istiyebilirdi. Örneğin Trpça madenlerindeki öşür vergisi'nin toplanma biçiminin tesbit edilmesi için, kadı ve naibler görevlendirilmişlerdi²²⁹. Kadılar'ın maden üretimi ve maden ocakları üzerinde olduğu kadar, döküm ve rafineriler üzerinde de aktif olarak kontrol yetkileri bulunduğunu, çoğu durumlarda emini denetlediğini söyleyelim²³⁰.

Kadıların arazi taririr işlerindedeki rol oynadıklarını görüyoruz. Devlet adına her çeşit gelir kaynaklarının saptanması ve bunun tevzii işinden sorumlu olan (yani vilayet tahririne memur olan) kimse-

227. T. Gökbilgin, a.g.m. s.438.

228. T. Gökbilgin a.g.m. s.442-443.

229. N. Beldiceanu, Recherche Surla Ville Ottomane, s.117.

230. N. Beldiceanu, a.g.e. s.118 Bu husus için ayrıca bkz: T. Mümtaz Yaman, Küre Bakır madenine Dair Vesikalar, TV 1/IV (1941) s.266-282.

ye emîn denirdi. Tahrir emaneti büyük tecrübe ve bilgi gerektiren ve çok büyük sorumluluklar isteyen birg örevdi. Aynı zamanda rüşvet ve çeşitli yolsuzluklara müsaat olduğundan, tahrir işine genellikle nüfuzlu beyler ve kadılar memur edilirdi. Tahrir emîni, tahrire memur olduğu şehirde, o yerin kadısı ve tımarlılarını toplar ve teftiş bunlarla birlikte yapardı. Kadılara burada düşen en büyük görev, hiç bir gelir kaynağının hariç kalmamasına dikkat etmektir²³¹.

Bu suretle eminleri devlet hazinesi adına kontrol etmek durumunda bulduklarını söyleyebiliriz. Tahrir sırasında elinde bir berat ile gelir tasarruf eden herkes, elindeki beratlarını, defter suretlerini, temessükleri ve mahsulât defterlerini tahrir heyetine teslim eder ve yerinde teftiş başlardı. Berat sahipleri, halk ile beraber üç yıllık gelir miktarını defter halinde emine sunarlar, emîn'de bunu merkezden getirdiği eski mufassal defterle karşılaştırır ve yerinde reaya arasında denetlerdi. Uygun bulduklarını ve meydana çıkan fazlalıkları miktar olarak deftere işler, ancak bunların değeri sonradan merkezde hesaplanırdı. Emînler, bu değerlerin takdiri için kadılardan mahalli narhı belirten hüccetler getirmek zorundaydılar²³². Halkdan bazıları vergi vermemek için yazılmaktan kaçarlardı. Bu gibiler, kadılar yada hariç eminleri tarafından bulunup, vergileri tahsil edilirdi. Bunların hasılatı mahallin kadıları tarafından hazine adına zapt olunurdu. Kadılar haraç (Çizye) defterlerini eminlere teslim etmekle görevliydi.

Tahrir emîni kadı'nın ve dirlik sahiplerinin yardımı ile, eski mufassal deftere, hak sahipleri ve reaya elindeki belgelere göre, her türlü gelirlerden oluşan değişiklikleri ve en son durumu yerinde saptayarak merkeze bildirirdi. Emîn o bölgenin kadısını yanına alarak tahrirer memur olduğu alanı dolaşırdı. Tahririn amaçlarından biriside, birbirine karışmış olan köy topraklarının, tarla, yaylak, mezra'a ve ormanların sınırlarını belirlemektir. Tahrirden sonra ortaya çıkan sınır anlaşmazlıkları, kadı tarafından yerinde incelenir ve padişah'ın hükmü ile ilgililere bir sınıname verilirdi²³³.

231. H. İnalçık, Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1954, (giriş) s.XIX vd.

232. H. İnalçık, a.g.e. aynı yer.

233. H. İnalçık, aynı yer a.g.e. aynı yer. Tahrir için ayrıca bkz: Ö.L. Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfuz ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, İFM II/1-2 (1940-41) s.20-59, 214-247.

d) Diğer Alanlarda

Kadılar, bugün askerlik şubelerinin ve diğer askerî makamların gördükleri bazı işlerde uğraşır. Sefer sırasında değer mülkî erkân (sancakbeyi, Beylerbeyi ve subaşılar) savaşa giderken, kadı ve naîbler ise buldukları yerlerden ayrılmazlardı. Kadılar'ın böyle durumlarda önemli görevler ve sorumluluklar yüklendiklerini görüyoruz. Ordunun ihtiyaçlarının sağlanması, iaşe ve diğer yiyecek maddelerinin ve gerekli savaş malzemesinin hazırlanması, iaşe maddelerine ait bedellerin muhasebesi sonradan görülmek üzere mültezimlere ödetdirilmesini²³⁴. Yol ve konaklama ücretlerinin karşılanması ve bu gibi yerlerin kontrol edilmesi ve toplanan vergilerin orduya tam zamanında ulaştırılması²³⁵ bunların başlıcalarını teşkil etmektedir.

Sipahi, Cebellü, Gönüllü vb... gibilerin hazırlanmaları ve sefere eksiksiz olarak katılmaları konusunda olduğu kadar, ordu sefere giderken askerî birliklere yardımcı olarak çeşitli sanat kollarına mensup olanlardan hazırlanan "Orducu esnaf"ın önceden temini, tertibi ve zamanında yerlerine sevk edilmeleri hususunda kadıların görevli ve sorumlu olduklarını anlıyoruz. Bunun için ilgili kadınlara merkez tarafından çeşitli fermanlar gönderilirdi. Bu yardımcı kuvvetler "Orducu başı"nın yönetiminde sefere katılırlardı²³⁶. İlgili hususlar kadınlara emredilir, bunları yerine getirmiyenlerin sadece azl ile değil, şiddetli cezalarlada cezalandırılacakları kendilerine bildirilirdi. Emekli olmuş askerlerin beratları bile kadılıkarca tescil edilir; keza askerî izinlerde kadılar tarafından sicile kaydedilirdi²³⁷.

Rumeli'de toplanarak İstanbul'a gönderilen devşirmelerden ve zımmî reayadan askere alınanlardan yollarda ölenlerin saptanması, hastalanıp geride kalanların ve kaçanların bildirilmesi ve bunların ilgililere teslimi, devşirme oğlanlarını toplamak için merkezden yollanan memurların yolsuzluklarına engel olmak ve bunları kontrol etmekte kadıların görevleri arasında bulunuyordu²³⁸.

234. H. Ongan, a.g.e. s.XXXVII.

235. Örneğin Ankara'nın Murtazabâd kazası kadısı olan Mevlânâ Ahmed Efendi, 1583 Temmuzunda Nüzul vergisini topluyarak bizzat Erzuruma kadar giderek orduya teslim etmiştir. Ö. Ergenç, a.g.e. s.126 naklen İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı'nın Taşra Yönetimindeki Rolü, s.104. Ayrıca bkz: Refik Gür, Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi, s.97 belge 28, s.98 belge 29.

236. H. Tongur, a.g.e s.22, R. Gür, a.g.e s.74.

237. Ş. Altundağ, a.g.m. s.348, 350.

238. Ş. Altundağ, a.g.m. s.350, H. Tongur, a.g.e. s.23, R. Gür, a.g.e. s.99 Belge 32.

Osmanlılarda devlet kamuhizmetlerini bizzat görmez, bu işleri çeşitli kuruluşlar ve kurumlar aracılığı ile yaptırırdı. Şehir alt yapı tesislerinin (Okul, Hastane, Hamam, Kitaplık, İmarethane vb..) kuruluşu ve işleyişi vakıf kurumu içinde yer alırdı. İşte vakıfların kontrolü, devletin temsilcisi durumunda olan kadılar tarafından yapılıyordu. Fakat bu kontrol, sadece vakfın koşullarına uyulup uyulmadığı şeklindedir ve vakıflarda görülen çeşitli hizmetler kadı tarafından dolaylı olarak denetim ve kontrol altında tutulur²³⁹.

Vakfiyelerin tanzimi ve sicile kaydı, vakfiye şartlarına göre mütevellî, nâzır, cabî, imam, seyyid, müezzin, hatip, vaiz v.b. dinî görevlilerin tâyin ve azilleri, bunların devlet gelirinden ödenek almaları ve bunun için gerekli arzların divan'a yazılarak tevcih beratlarının getirilmesi, kadıların yetkileri içinde bulunuyordu²⁴⁰. Örneğin 27.Mayıs 1594 tarihini taşıyan bir berat ile, seyid Muhiddin Efendi'nin Ankara'nın damga ve cendere mukataasından günde 5 akçe ödenek alması, Ankara kadısı olan Mehmed Efendi'nin bunu merkeze bildirmesi sonucu gerçekleşmişti²⁴¹.

Yine vakıf kurumlarından sayılan medreselerin, buralarda yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinin ve kütüphanelerin kontrol ve gözetimide kadılıklarca yapılıyordu²⁴². Müderrislerinin atanması veya görevlerinden alınması için kadıların merkeze arz yetkileri de bulunurdu. İmarethânelerin ve "talebe-i ulûm"un iaşesini denetlemekte kadıların vazifeleri arasında bulunuyordu²⁴³.

Kadılar bu gün noterlerin yaptıkları işleri de yaparlardı. Her çeşit kefalet, vekâlet, mukavele, borçlanma v.b... sözleşmeler bunun için gerekli işlemlerin yürütülmesi ile sicile geçirilmesi kadılarınca yapılırdı²⁴⁴. Ayrıca kadılar yetki alanlarına giren her konuda

239. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976, s.269 Ayrıca bkz: A. Refik, a.g.e. s.31, Beş Sefer 994/1585 tarihini taşıyan ve İstanbul vakıflarının Tefitişine ve Kötü İşlerin Ünlenmesine Dair İstanbul Kadısına Yollanan Hüküm.

240. H. Ongan, a.g.e. s.XXXIV, O. Nuri Ergin, Türkiye'de şehirciliğin..., s.82-83, İ. Ortaylı, a.g.m. s.104, R. Gür, a.g.e. s.92 vakıf mukataasının tesciline ait belge no: 14, s.120 belge no: 108 (vakıf muhasebesinin teftişi hakkında).

241. Y. Yücel, Desantralizasyon, s.667.

242. Ş. Altundağ, a.g.m. s.350.

243. İ. Ortaylı, a.g.m. s.104.

244. H. Ongan, a.g.m. s.XXXV, yapılan bu işlemlerin İslâm hukuku'nun muamelât kısmına tekabül ettiğini, söylemiştik. Tanzimattan sonra bu göre, kadıların denetimi altında kurulan "mukavelhat muharrirleri"ne veya "kâtib-i adil"lere bırakılmıştır. Ayrıca bkz: R. Gür, a.g.e. s.102, belge 44 (vekalet tevcihi hakkındadır), s.113 belge 82 (vekalet tescilli).

(Ölüm ilâmı, mirasçılık, evlenme, boşanma, emlâk alım satımı, borçluluk vb.. durumlarda) tanıklıkta yapabilirler ve bunun ilgili mahkemelere gönderilerek işlem görmesinde yardımcı olurlardı. Bu iş, kadıların düzenlediği hukukî bir çeşit mektup mahiyetindeki “kitabü'l-kadı-tanıklık nakli belgesi” ile yapılıyordu. Örneğin borç ve alacak ilişkilerinde bu kadı mektuplarının değişik yerlerde bir para transfer aracı olarak kullanıldığını görüyoruz. Herhangi bir alacaklı, bir kimseden alacağı borcunu tahsil için kadı'ya baş vurur ve ondan kendisi için bir “tanıklık nakli belgesi” hazırlanmasını isterdi. Ancak hemen belirtelimki bu tanıklıklar kesin bir karar niteliği taşımaz. Kitabü'l-kadı, dava konusu olacak bir hususun ilgili bir mahkemeye duyurulması, amacını taşıyan bir belgedir ve ancak davalı tarafın savunması dinlenildikten sonra gereği yapılır²⁴⁵. Bir kadı'nın tanıklık yaparak ilgili yerin mahkemesine yolladığı mektup üzerine, ilgili kadı alacaklının vekili durumundaki tanıklık belgesinin hâmilisi ile borçluyu yüzleştirir, tanıklık belgesindeki konular kabul edilir ve uygun bulunursa borcun ödenmesi için karar verilir. Kitabü'l-kadı yada “Nakl-i Şahâdet” bazı durumlarda polîçe ile yapılabilecek işlerde kolaylık sağlıyorsa da, asıl manadaki polîçe kitabü'l-kadı gibi resmî bir nitelik göstermeyen “Süftece” idi²⁴⁶.

Miras işlerinde de kadılara baş vurulurdu. Herhangi bir kimse öldüğü zaman, mirasını haksızlığa yol açmadan mirascılar arasında paylaşmak, kadıların göreviydi. Kadılara bu işlerde nâibler ve kassamlar yardımcı olurdu. Bu işlemler, ölenlerin metrûkâtını ve vereseye taksimini gösteren “metrûkât defteri”ne kaydedilirdi²⁴⁷. Ölenlerin evine gidilir, varisleri, onlar yoksa vekilleri ve vasîleri çağırılırdı. Menkul ve gayrimenkullere bir değer biçilir ve sicile yazılırdı bu arada -eğer varsa- ölenin borçları da gösterilirdi. Gerçek borçlar ve bu işlemler için gerekli olan harçlar (resm-i kısmet vb...) tereke tutarından çıkarılır ve geriye kalan meblağ “feraiiz” kurallarına göre hisselerle bölüştürülürdü. Reşit olmayanların, yetimlerin, kimsesi olmayanların ve sakatların haklarını korumak için bunlara vasî ve nâzir tâyini gibi görevlerde kadılarca yapılırdı. Ayrıca

245. H. Sahillioğlu, Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak “Kitabü'l-Kadı ve Süftece”ler, Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 haz.1973) Ankara 1975, s.103-144.

246. H. Sahillioğlu, a.g.m.

247. H. İnalçık, Mahkeme, s.150.

bazen kadılar, “umûr-ı kısmet-i askeriyye” ile de görevlendirebiliyorlardı²⁴⁸.

Evlenme-boşanma ve evlat edinme işleride kadılarca yapılıyordu. Bunun için taraflar mahkemeye baş vururlar, evlenmeye mani olacak bir durumları bulunmuyorsa nîkahları kıyılırdı. Ancak erkeğin İslâm Hukukuna göre “mehr-i müeccel” denilen saptanmış bir miktar parayı ölüm ve boşanma gibi durumlarda ödemek üzere kabul etmesi gerekiyordu. Kadın mahkemeye gelemese, bir vekil aracılığı ile bu işi yaptırabilirdi. Bazı durumlarda da imamların nikâh kıydıklarını görüyoruz. Bu iş için kadı tarafından imam’a bir “izinname”nin verilmesi gerekirdi. Boşanma hallerinde de kadılara müracaat edilir ve bu durum uygun bulunursa nikâh fesh olunarak boşanma gerçekleşirdi. Bu durumda kadınların mehir, nafaka, kişisel malları ve hakları ile çocuklarının durumu gözönünde tutulurdu. Kocasını ölen ya da boşanan bir kadının tekrar evlenebilmesi için belirli bir süre beklemesi gerekirdi ki buna “iddet” adı veriliyordu²⁴⁹.

Kadılar ayrıca tapu işlerini, arazi, emlâk alım satımı işlerini de yaparlardı. Bu hususlarla ilgili olarak yapacakları resmî işlemler karşılığında kanun namelerinde belirtilen ve “resm-i tapu” denilen belirli bir harç alırlar ve yaptıkları işlemleri deftere kaydederlerdi. Öşür alacak timar sahiplerinin araziyi satın alan kimseyi tanımasını gerekiyordu. Bu nedenle satış işlemi yapılırken hazır bulunmaları veya onaylarını bildirmeleri gerekiyordu²⁵⁰.

Kadıların diplomatik görevlerde üslendikleri bilinmektedir. Örneğin 1618 yılında Belgrad kadısı olarak görülen Habil, Komaron Andlaşması’nda olduğu kadar diğer bir çok meselelerde de Osmanlı İmparatorluğunu temsil etmiştir. Daha önceleri de 1606 Zitvatoruk barış görüşmelerinde görev almıştır²⁵¹. I. Murad’ın oğlu Bayezid’e alınan Germiyan Beyi’nin kızını getirmeye memur olanların arasında Bursa kadısı da bulunuyordu. Keza II. Murad’ın Bizans İmparatoruna, Gebze kadısını elçi olarak yolladığı bilinmektedir.

248. H. Ongan, a.g.e. s.XXXIV-XXXV, R. Gür, a.g.e. s.113 belge 83 (vasî ve nâzır tâyini hakkında), s.114 belge 85 (mirasın tescili hakkında).

249. H. Ongan, a.g.e. s.XXXVI, R. Gür, a.g.e. s.90 belge 3 (boşanma), s.95 belge 22 (boşanma), s.113 belge 84 (boşanma), s.114 belge 87 (evlat edinme).

250. H. Ongan, a.g.e. s.XXXVIII-XXXIX, R. Gür, a.g.e. s.122 belge 114 (tapu tescili s.112, belge 80 (tapuya tescile icazet), s.102 belge 45 (tapu tescili).

251. L. Fekete, a.g.m. s.32.

1475-80'de bir Osmanlı kadısı Kahire'ye giderek bir barışname getirmiş; yine 1516-22'de bir kadı'nın Haleb'e elçi olarak gönderilmişti²⁵².

Bu saydıklarımızın dışında daha bir çok işlerde de kadıların uğraştıkları görülüyor. Örneğin Bayram şenliklerinin organizasyonu, men-i mürûr teskeresi'nin verilmesi²⁵³, hilat taşıyan çavuşların güvenliği, yola çıkarılan hazinelerin korunması, zimmî cemaat meclisleri başkanlıklarının seçim işinin onaylanmasında da kadıların rol oynadıkları anlaşılıyor²⁵⁴.

III. KADILARIN ÜMERÂ (EHL-İ ÖRF) VE REÂYÂ (HALK) İLE OLAN İLİŞKİLERİ:

a) Ümerâ İle:

Esasen bağımsız ve doğrudan doğruya merkeze bağlı olan kadılar, bazı konularda "ehl-i örf" ile karşılıklı ilişki içinde bulunuyorlardı. Büyük bir kısmı kul aslından gelen ve sosyal statüleri devletten aldıkları güce dayanan "ehl-i örf" ile yapılan bu ilişkide karşılıklı yardımlaşma ve müşavere esaslarına dayanmaktaydı. Ümerâ ile kadılar arasında bir "ast-üst" ilişkisi bulunmuyorsada yetki, görev ve denetim açılarından aralarında hassas bir denge kurulmuştur. Bu da adem-i merkeziyetçi taşra yönetiminin başlıca özelliklerinden biri olarak kabul edilmelidir²⁵⁵.

Kadılar ile ümerâ arasındaki sıkı işbirliğinin sebebi, kadıların beylerin infaz kuvvetine olan ihtiyacın, ümerânında kadıların hukukî hüküm, karar ve istişaresine olan ihtiyacıdır. Yürütme kuvvetini ellerinde bulunduran beyler, yargı kuvvetini temsil eden ka-

252. A. Mumcu, Rüşvet. s.122.

253. "Men-i mürûr" tezkereleri şehir ve kazalarda 1831'e kadar kadı ve nâipler tarafından veriliyordu. Bir yerden başka bir yere gitmek isteyen, önce mahalle imamından bir pusula alır, niçin, nereye gitmek istediğini buna yazdırırdı. Sonra bununla kadıya başvurur ve ondan "mürûr tezkeresi" alır ve gideceği yere giderdi. Ancak bu usul yetersiz görüldüğünden 1831 yılından sonra yeni bir sistem uygulanmıştır. Buna nedenle vucûhtan ve ehl-i şer'den bazı kimselerin 10-15 akçe karşılığında tezkere vermeleri idi. Sancaklarda defter nazırlıkları ve bunlara bağlı mukayyidlikler kuruluncu mürûr tezkeresi verme yetkisi kadı ve nâiblerden alınmış ve bu defter nâzırlarına bırakılmıştır. M. Çadırcı, Şehir İdaresi, s.139-140.

254. A. Mumcu, a.g.e. s.122.

255. İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı, s.123-124.

dıların hükmü olmadan hiç kimseye ceza veremez, kadılarla beylerin kuvveti olmadan kararlarını icra safhasına sokamazlardı²⁵⁶.

Bir vali'nin görevine başlayabilmesi ancak onun atama bölgesinin (berrat) kadı tarafından incelenmesi ve deftere geçirilmesi ile mümkün olabilmekteydi. Örneğin 1601 yılında Ankara Sancakbeyi Dede Bey seferde iken bu görev, Mehmed Bey'e verilmiştir. Kadı, Mehmed Bey'in beratını kabul etmeyerek göreve başlamasına engel oldu ve durum hakkında merkezden bilgi istedi. Diğer bir örnekte şudur: Ankara kadısı Vildanzâde Ahmed Efendi, 1607'de Ankara'ya Sancak Beyi olarak atanan eski Celâlî Kalenderoğlu'nun şehre "vali olarak değil, eşkiya gibi geldiği" gerekçesiyle sokmadığını görüyoruz²⁵⁷.

İdarî bir nedenle yada reâyâ'nın başvurusu ile veyahut herhangi bir nedenle kadı'ya mübaşir ve mektup yollanabilirdi. Beylerbeyi ve Sancak beyleri sefere giderlerken kadı'yı şehirde mutlak vekil olarak bırakabilirlerdi. Örneğin Ankara Sancak beyi olarak gördüğümüz Mustafa Bey, 1598-99 seferinde Kadı İbrahim Çelebi'yi bir mektupla şehirde vekil olarak bırakmıştı²⁵⁸.

Heyd'e göre bir şehirde bulunan kadılar, Osmanlı Protokolu gereğince öncelik hakkına sahip olan Beylerbeyi ve Sancak Beyi'ne itaat etmek zorundaydılar. Bir şehirde bulunan en büyük kadı'nın ölümü halinde, İstanbul'dan yeni bir kadı'nın atanmasına kadar, geçici olarak beylerbeyiler bu göreve bir molla tayin etmek hakkına sahip bulunuyorlardı. Ayrıca kadılar'ın bazı önemli suçlarıyla ilgili olarak beylerin kadıları görevlerinden almaları ve durumu merkeze bildirme yetkileri de bulunuyordu. Vezirler ve vezir rütbesindeki valiler kanunî bir davacı'nın bulunmadığı davalara bakmamaları için kadılara talimat verebilir. Ayrıca kadıların verdikleri kararların yürürlüğe konulması hususunda karar verip vermemekte de onların hukuk işlerine karışırldı²⁵⁹. Akdağ'da kadıların sivil idarenin başı ve kanunların uygulayıcısı olarak "ehl-i örf'e emir verebildi ve onları kontrol edebildiğine, hatta Sancakbeyi rütbesine kadar olanlarını yargılayabildiğini söylüyor. Bu yüzden on-

256. Y. Yücel, XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerâsının Yerine Dair Düşünceler, Belleten XLI/163 (1977) s.495, İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı'nın Taşra Yönetimindeki Rolü, S.105.

257. Ö. Ergenç, Ankara ve Konya... s.125'den naklen İ. Ortaylı, a.g.m. s.106.

258. İ. Ortaylı, a.g.m. s.106.

259. U. Heyd, Crimanal Law, s.219.

lardan emir almayı kabul etmek istemezlerdi. Örneğin Anadolu Beylerbeyi'nin 1518 yılında merkeze gönderdiği mektubunda kadınların bu hususdaki davranışları müşahade olunmaktadır. Bu durum üzerine Hüdâvendigâr Sancağı kadılarına ve naiplerine yazılan 17 Rebiyûlahir 924 (1518) tarihli fermada şöyle deniyordu: "Anadolu Beylerbeyisi Ferhâd dâme ikbâlihu südde-i saadetime şöyle arzylediki: bâzı kendü cânibinden verilen mekâtibe iltifat etmeyüb imtisâl eylemez, imişsiz. İmdi müşarünileyh sâhibinden mekâtîp dahi benim emr-i şerifimdedir. Öyle olsa buyurdumki, bir mektubu ki onun cânibindedir deyü ihrâz eyliyeler. Nazar edüb göresiz, şöyleki, üzerinde müşarün ileyhin mührü olup mazmunu ile amel edüp, icra edesiz"²⁶⁰.

Teorik açıdan "ehl-i şer" kendisine tanınan hakları korumasını bilmiştir. Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasından bunu anlıyoruz: Bir sancakbeyi davasını kendisine değilde kadıya götüren birisini yakalatarak kırbaçlatmıştır. Ebusuud'a göre "hükûmet-i örfiye"yi şeriat'ten üstün tutan böyle bir zalim vali dinsiz sayılmalı ve siyasetle (idam) cezalandırılmalıdır²⁶¹. Böylece ümera'nda genellikle kendisine tanınan yetkileri aşarak kadınların yetkilerine karıştıkları görülmektedir. Bu husus, onların kudret ve nüfuzlarına, kadınların dürüstlük ve görev anlayışlarına ve merkezî idarenin ümerâ'ya karşı olan disiplin anlayışına bağlı olmuştur. Ümerâ ve ehl-i şer'in birbirleriyle uyuşamamalarının başka bir sebebide, kadınların merkezî idareye karşı halkı ve halk kurullarını temsil etme yetkisini ellerinde buldurmalarıdır²⁶². Padişah beratıyla göreve başlayan kadınlar, hukukî otoritelerini sultan'dan alırlar ve onunla yazışmak yetkisine sahip olurlardı. Reaya'nın ümera tarafından baskı altında tutulmasına engel olmak, şerî ve örfî kanun hükümlerinin ümerâ'ya karşı korunması onların başlıca görevlerinden sayılıyordu²⁶³. Bu yüzden halkın her türlü şikayet ve dileklerini kadınlar merkeze bildirirlerdi. Bunların büyük çoğunluğu da ümerâ ve adamlarının kanunsuz hareketleri hakkındaydı. Kadınlar bu suretle "ehl-i örf"ü merkeze karşı kötüler bir durumda bulunmaktaydılar. "Ehl-i örf"ün cürmu cinayet, resmi almak için yakaladıkları suçluları, kadınların önlerine ge-

260. M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyânları) Ankara 1975, s.110-111.

261. U. Heyd, a.g.e. s.220.

262. M. Akdağ, a.g.e. s.111.

263. U. Heyd, a.g.e. s.220.

tirdiklerinde verilen hükümlerin büyük çoğunluğun sanıkların lehinde ve onları korur biçimde olduğu anlaşılıyor²⁶⁴.

Kadılar böylece ümerâ ve adamlarının arzuları dışında hüküm vermişlensede, onların bunlara aynı derecede karşı çıktıklarını söyleyebiliriz. Fakat genel olarak kadınların otoriteleri gittikçe zayıflamaya yüz tutmuştur. Suçluların kadı tarafından kanuna uygun olarak mahkum edilmedikce, yürütmeyi temsil eden ümerâ tarafından cezalandırılmamaları hususunun ihmal edildiğini görüyoruz. Kadınlar küçük suç ve suçlularla uğraşmış, önemli suçlarda cezayı bizzat ümerâ vermiştir. Örneğin Kayseri kadısı tarafından 1781 yılında merkeze yollanan bir mektupta ümerâ'nın bu konudaki davranışlarından şikayet edilmiştir. Şeriat gereğince mahkum olanların hapsedilmeleri veya serbest bırakılmaları yetkisi kadınlar'ın elinde iken, ümerâ'nın bu işde karıştığını görüyoruz²⁶⁵. Böylece kadıların tanınan yetkilerin tam anlamı ile kullanılması ümerâ ve yardımcılarını tarafından engellenmiş olmakta ve halk basık altına alınmaktadır.

Heyd'in kadınlar'ı Beylerbeyler'inin altında olarak kabul eden görüşleri yanısıra, Jennings'te şu iddiaları ileri sürmektedir: Ona göre kadınlar'ın yetki ve görevleri ümerâ ve merkezî iktidar tarafından sınırlandırılmakta ve kadı işlerinde bunlardan etkilenmekte ve yapacağı işlerde bu sayılanlardan emir almakta idi²⁶⁶. Ancak bu görüşü doğru olarak kabul edemeyiz. Çünkü kadı'nın en önemli dayanağı olan mahkemenin bağımsızlığı ilkesi göz önünde tutulmamaktadır. Çünkü "Bir hukuk adamı ve şer'î hâkim" sıfatı ile o daima mülkî açıdan hali ile merkeze bağlı olacaktır. Ayrıca Jennings kadı-asker ve şeyhülislâm'ında kadıyı sınırlayıcı otoriteler olduğunu belirtmektedir. Oysa bu iki makamla "Hukukî-Adlî" bakımlardan bir temiz makamı durumunda bulunuyorlar; Teorik olarak kadınlar'ın mahkemesine ve kararlarına etki edemez ve bunların uygulanmasında önleyemezlerdi²⁶⁷.

b) Reâyâ ile:

Kadılar görevleri gereği birçok konularda halkla yakından karşılıklı ilişki içinde bulunuyorlardıki bunlara değinmiştik. Kadınlar

264. M. Akdağ, a.g.e s.111.

265. U. Heyd, a.g.e. s.221.

266. Bkz: R. Jr. Jennings, The Judicial Registers Of Kayseri, UCLA, Ph, D. Thesis (Unpublished) 1972, Chapter IV., s.93-106'dan naklen İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı, s.124.

267. İ. Ortaylı, a.g.m. s.124.

meden gelen yazıları, emir ve fermanları ve yerine getirilmesi devletce istenen hususları halka duyurmak ve onlarında taleplerini merkeze ileterek devletle reâyâ arasındaki diyalogu sağlıyorlardı. Bu bakımdan kadılara yardımcı olan bir diğer unsurda halkın ileri gelenleriydi. Bunları “Halk mümessileri” yada bir çeşit “Kaza kurulu” olarak nitelendirebiliriz. Bu kurul, başkanlığını kadı yapmak üzere şu kimselerden oluşmaktaydı; Şehir ileri gelenleri (Âyân ve eşraf), Kethüda (Bunlarda köylerde “Köy Kethüdalrı”, şehirlerdeki mahallelerde “Mahalle Kethüdalrı” ve bunların üstünde bulunan “Şehir Kethüdalrı”dır.) İlmîye sınıfına mensup olan ehl-işer Ricali (Müftü, İmam, Müderris vb...) ve esnaf dernekleri ileri gelenleri (Ahi baba, yiğitbaşı vb...) ²⁶⁸.

Seferler açılacağı zaman devlet “Kürekçi, Sekban, Erzak, Mu-himmat” veb... şeyleri ya aynen yada bedelini ödemelerini halkdan isterdi. Bu hususlar için kadılıklara çeşitli fermanlar yollanarak her kadılığa ne kadar, ne miktarda, ödemeleri gerektiği bildirilirdi. İşte kadılar merkezde gelen bu emir ve fermanların gereklerini yerine getirmek için kaza kurulunu toplar ve bireylerin ekonomik güçlerine göre üzerlerine düşecek miktarlar saptanırdı. Bundan sonra kadılar bunları yürürlüğe sokarlar, istenilenleri ya bizzat toplarlar yada “Toplayıcılar” aracılığı ile bu işi görürlerdi ²⁶⁹.

Kaza halkının herhangi bir olay karşısında yada başka bir sebeble devletten bir istekleri-dilekleri veya bir şikayetleri bulunması halindedey bunları merkeze kadı aracılığı ile duyurmak “Halk mümessilleri”nin göreviydi ²⁷⁰.

Kadılar’ın mülkî-ıdarî görevlerinde halkta bizzat kadıya yardımcı olurdu. Bilhassa asayiş bakımından “Ehl-i örf taifesi” dışında kalan bu kimselerle kadıların yaptıkları işbirliği açıkca anlaşılacaktır. Örneğin 1599 yılında esnaf yetkilileri ile beraber Ankara kadısı, halkı, Celâlî eşkiyalarının saldırılarına karşı organize etmiştir ²⁷¹. Esasen Osmanlı ceza kanunnamesine görede birçok durumlarda suçluların meydana çıkartılmasında kolluk görevlileri, yanısıra, sorumlulukların bizzat halkın omuzlarına da yükletildiğini

268. M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, c.I. s.408, c.II. s.94-95.

269. M. Akdağ, a.g.e. c.II. s.94-95.

270. M. Akdağ, a.g.e. c.II. s.94-95.

271. Ö. Ergenç, a.g.e. s.136.'dan naklen İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı'nın..., s.101-102.

görüyoruz. Çeşitli fermanlarda bu hususlar için şöyle deniyordu: “Eğer mahalle veya köy içinde adem ölse veya Kâriban basılıp hasarât olsa ve bir köy arasında uğurluk (hırsızlık) veya haramîlik olsa elbette teftiş idüp edeni bulduralar ve eğer bulunmazsa müttehemi var mıdır göreler, onlara tazmin ettireler ve eğer müttehemi bulunmazsa ehl-i mahalle veya köy halkına tazmin ettireler”²⁷².

Suçluların yakalanmasında mesuliyetler yalnız göresi görevini yapan görevlilerin değil, birçok kişilerin üzerinde bulunuyordu. Cinayet, tecavüz, hırsızlık vb... durumlarda olayın ilgilendiği yerde bulunan halk, suçluları bulup adalete yada kolluk görevlilerine teslim etmekle yükümlü tutulmuştu. Örneğin bir kişi cinayet işlemiş ve kaçmışsa onu, akrabaları ve yakınları bulup teslim etmekle mükellef bulunuyordu²⁷³.

Böylece mahalli halkında bir çeşit inzibat görevi ile yükümlü olarak kadılara yardımcı oldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber, halkın ve “Halk mümessilleri”nin ümerâ'nın yanısıra kadınların görevlerine karıştıklarını, yalancı şahit tutup düşmanlarını ve çekemedikleri kimseleri mahkemeye şikayet ederek kadınlar'ın doğru kararlar vermelerine engel olarak, adaletin gereği gibi tecelli etmemesinde yol açtıklarını belirtmemiz gerekiyor²⁷⁴.

Kadınlar'ın halka karşı birçok suistimalleride buldukları anlaşılmaktadır. Buna daha sonra değineceğiz.

IV. KADILARIN EKONOMİK DURUMLARI, SUİSTİMALERİ, TEFTİŞ VE AZİLLERİ, PROTOKOL VE TÖRENLERDEKİ YERLERİ, ELKAPLARI:

a) Ekonomik Durumları:

Herşeyden önce kadınların ekonomik durumlarını belirleyebilmek için gelirlerinin nelerden ibaret olduğuna bir göz atmak gerekir:

272. H. Alyot, Türkiye'de Zabıta, s.22.

273. C. Orhonlu (tan:) Osmanlı Ceza Kanunu Hakkında İncelemeler, Belleten XXXVII/149-152 (1974) s.755.

274. İ. Ortaylı, Osmanlı Kadısı, s.124.

Osmanlı İmparatorluğunda Orhan Bey zamanında “Kimseden Nesne Almamaları” için kadılara vakıf gelirlerinden bir miktar paranın ayrıldığı söylenmektedir. Ancak I. Bayezid zamanına gelinceye kadar kadıların belirli bir gelirleri bulunmuyordu ve bu aksaklıkta kadıların geniş ölçüde rüşvete yönelmelerine neden olduğu için harç sistemi kurulmuştur²⁷⁵. I. Bayezid devrinde 769/1393-94 yılları arasında çıkarılan bir kanunla kadıların alacak harç miktarları şöyle tesbit edilmişti: Resm-i sicil 6-8 akçe, suret-i sicil 10-14 akçe, hüccet için 20-32 akçe almak yetkisi kadılara tanınmıştır²⁷⁶. Ayrıca itâkname, Resm-i kısmet, resm-i nikâh harçları da vardı. Fâtih kanunnamesine göre resm-i sicil 7 akçe, hüccet'ten 32 akçe, imzadan 12 akçe, resm-i enval'den binde yirmi akçe, resm-i nikah için evlenen eğer kız ise 32 akçe, dul ise 15 akçe²⁷⁷, yine Fâtih zamanında 1479 tarihli bir hükme göre itakname'den 30 akçe, nikah resmin'den 20 akçe, miras taksiminden binde yirmi akçe, hüccet için 15 akçe alınacaktı²⁷⁸. Yine aynı devirde Hersek-Zâde Ahmed Paşa'nın bir karar hükmünde bu harç miktarları şöyle belirtilmektedir: Resm-i nihak 20 akçe, Resm-i kitâbet 20 akçe, nüfus kaydı 6 akçe, miras dağıtımından yüzde iki ve köle azadı kararı için 30 akçe²⁷⁹. I. Süleyman zamanında ise 1521 tarihli bir hükme göre: Itakname'den 20 akçe, miras taksiminden binde on dört, hüccet için 20 akçe, sicile kayıttan 7, Mürâsele'den 7 akçe²⁸⁰, Süleyman kanunnamesi'ne göre: resm-i kısmet için binde onbeş, sicil'den 7, suret-i sicil'den 14, hüccet için 30, imza 12 akçe alınacaktı²⁸¹. 1644 tarihli bir hükme göre (İbrahim zamanında) itakname'den 50 akçe, nikâh resminden 20 akçe, miras taksiminden binde onbeş, hüccet için 20 akçe, imzadan 12, sicile kayıttan 12, mürâsele'den 8 akçe alınması kanun olmuştu²⁸².

275. A. Mumcu, Rüşvet, s.298.

276. U. Heyd, a.g.e. s.213, krş: D'ohsson, Tableau General..., s.188, Fakat D'ohsson bunları biraz farklı söylüyor: (Evlenmeden 12 akçe, hüccet'ten 25 akçe, Tescillerinden 7 akçe, Taksimi kadılarca yapılan terekelerden 200 akçe).

277. Fâtih Kanunnamesi, (M.Arif Neşri) TOEM, İstanbul 1330, s.29.

278. H. İnalçık, Adaletnameler, TTBD II/3-4 (1965) s.78.

279. N. Beldiceanu, La Ville Ottomane, s.119. krş: a.g.y. A. Propos du Code Coutumier de Mehmed II et de l'oe uvre Juridique d'Ahmed Hersekzade, REI t. XXXVIII/1 Paris 1970 s.170-171. Marie-Magdeleine lefcbeves, Quinze Firmans du Sultan Mehmed Le Conquerant, REI, t.XXXIX/I Paris 1971 s.162-163.

280. H. İnalçık, a.g.m. s.78.

281. MTM, I/2 İstanbul 1331 s.327, Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesi, TOEM İstanbul 1329.

282. H. İnalçık, a.g.m. s.78.

Bu ücretlerin “Kanunî-Helal” olabilirliğini sağlayan yol, bunları, tarafların rızalarıyla verilmiş teberrular saymaktır. Gerçekten bazı kanunlarda kadıların yaptıkları işler karşılığında alacakları ücretler sabit olmakla beraber, istiyenin teberru olarak istediği meblağı ödemekte serbest olduğuda belirtilmekte idi. Ayrıca verilen çeşitli fetvalarda bu husus teyid ediliyor²⁸³. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi’ye, kadıların kanunlara uygun olarak aldıkları ücretlerin şeriatça’da kanunî olup olmadığı sorulduğunda, sık sık yaptığı gibi kaçamaklı cevap vermiş ve ücretin makul olması şartı ile kanunî olacağını söylemiştir. Ücretin ne zaman makul sayılabileceği sorulduğunda da “Ehl-i Vukuf” tarafından saptanan miktar olduğunu söylemiştir²⁸⁴.

Tanzimat’a gelinceye kadar kadıların “Aidât-ı Şer’iyye” denilen ve miktarları esas itibariyle devletçe tesbit edilen bu harçlarla geçindiklerini görüyoruz. Mahkeme harçlarından başka, bazı kadınlara devlet hazinesinden belirli bir gelir de sağlanabiliyordu. Örneğin XVI.yy. dan sonra Mekke kadınları’na Cidde gümrük gelirlerinden bir miktar para ayrılmıştı²⁸⁵. Emekliye ayrılan kadınlara mutlaka normal yollarla, mazûl olanlara ise, geçici olarak bir yerin geliri “Arpalık” olarak tahsis edilirdi. Normal olarak İstanbul kadılığından emekli olan kadınlara 120-200 akçe arasında, Mekke, Medine, Edirne ve Bursa şehirlerinden emekli olanlara 100-120 akçe, diğer kaza ve şehirlerden mazûl olarak emekliye ayrılanlarada 80-90 akçeye kadar emekli maaşı verilirdi²⁸⁶. Ancak daha sonraları kadınlara “bir taraftan akçenen kıymeti tenâkus ve bir taraftan ziyet ve ihtişam tekessür etmekle terfi-i halleri için arpalıklar ihtas ve tahsis” olunmuştur²⁸⁷.

283. Bkz: F. Selle, *Frozzrecht des 16. Th. im Osmanischen Reich*. s.24 Mesele I: “Müdeî ve müddealeyleh kaziyelerini tescil ve hüccet taleb edib kadı bunlara sicil ve hüccet akçasın tenbih edib rızaları ile sicil edib ve hüccet verse, ol hüccet ve sicil akçası kadı a helâl olurmu? el-Cevab: Helâldir-Ahmed.” Mesele 3: “Resm-i nikâh diye kadıların aldıkları akça kadınlara helâl olurmu? El-Cevab: Verenler rızalarıyla teberru edib verirler ise olur-Ebussuud.” Mesele 9: “Zeyd-i Hâkim Amr-ı Müteveffa’nın metrukâtın yazıb ücrete tuta bazı esbabın alsa, şer’an helhal olurmu? El-Cevab: Veren rıza ile vericek olur-Ebussuud.”

284. U. Heyd, a.g.e. s.213-214.

285. A. Mumcu, a.g.e. s.298 dipnot, 38.b

286. Hammer, *Des Osmanischen Reich...*, s.390, Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327, c.I. s.137-138, Hadiye Tuncer, *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları (Kanunname-i Âl-i Osman)* Ankara 1967. s.42.

287. M. Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuât*, c.I. s.137-138.

İlmiye sınıfından mazûl olanların geçinmeleri için tahsis olunan geçici mazûliyet yada emeklilik maaşına "Arpalık" adı verilmektedir. Buda her hangi bir veya iki kazanın şer'î geliridir. Ayrıca bazı nüfuzlu ulemâ'ya timar olarak arpalık'ta verildiği görülüyorsa da, bu fazla olmamaktaydı²⁸⁸.

Yüksek derecelilere verilen bu gelir, harç sisteminin yetersiz oluşunu göstermektedir. Gerçektende, kadıların devletin sosyo-ekonomik buhran yıllarında geçimlerini sağlayamadıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan her yargı bölgesinin geliri farklı olduğu için rütbe açısından aralarında bir fark olmayan kadılar arasında bir adaletsizlik ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ekonomik bakımından sıkıntı içinde bulunan kadılar, çeşitli yolsuzluklara baş vurmuşlardır²⁸⁹. Buna sonra değineceğiz. Öte yandan kadıların ekonomik durumlarını gösteren çeşitli belgelerden, bazılarında hayli zengin oldukları anlaşılıyor. Örneğin Ankara'da Mevleviyet payesi ile kadı bulunan ve 1606 Ağustosunda vefat eden Mehmed Efendi'nin deftere kayıt edilen terekesi bunun için iyi bir örnektir. Mehmed Efendi'nin sandığı içinde nakit para, altın ve gümüş olarak 446.920 akçe saptanmıştır. Yedi kölesi, 6 cariyesi bulunmaktadır. Uluşeyh ve Bayındır köylerinde üzüm bağları, şehir civarında iki bahçesi, değirmeni, evleri vardır. 601 koyun, 10 öküz, iki çift manda, 10 büyük küçük inek, 2 araba, iki merkep, 86 arı kovanı, 6 at, 1 camus ineği, bir buzalığı inek, sahibidir. 40 Ankara Müddü buğday, 5 Ankara müddü burçak, 7 Ankara müddü gök hububat, ölümünde ambarında bulunmuştur. Kitapları, 416 kalem kişisel ve ev eşyaları vardır²⁹⁰. Görüldüğü üzere kadı Mehmed Efendi'nin serveti oldukça yüksektir. Diğer bir örnekte şudur: Elimizde bulunan 1583 Şubat tarihli bir ferman suretinden, Konya kadılarından Karabacak-zâde Mehmed

288. Ulema'ya arpalık olarak maaş ödenmesini XVI.yy.ın ilkyarısında görüyoruz. Arpalık sahibi olan ulema kendisine arpalık olarak tahsis edilen kazaya isterse gider, istemezse bir vekil yollayabilirdi. III. Selim arpalık sahibi olan mazûl mevali ve kadıaskerlerden mazereti olmayınların bizzat arpalıklarına giderek kadılık yapmaları, alil veya yaşlı olanlarında arpalıklarını iltizama vermeyip emanet olarak 5/1 üzerinden ehil ve dürst naiblere vermelerini bildiren bir ferman yayınlamıştır. Sonradan eski usul arsalık şekli kaldırılarak aylığa bağlandı ve durum sonradan dahada genişliyerek arpalık maaşı ve en son olarak da rütbe maaşı adını almıştı.

289. A. Mumcu, a.g.e. s.298-299.

Bu maaşı son zamanlarda kazaskerler, İstanbul ve Haremeyn kadıları, Edirne, Bursa ve Bilâd-ı hamse, Mahreç Mevalisi mazulleri alıyordu. Uzunçarşılı, İlmiye, s.118-120. Ayrıca Bkz: İbnülemin İnal, Arpalık, TTEM sene 16, sayı 97, s.276 vd..., T. Gökbilgin, Arpalık Maddesi, İA.

290. Y. Yücel, Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerâsının Yeri, s.504.

Çelebi'nin Konya'nın eski ve zengin kadılarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadının vakfettiği 10 bin altın (600 bin akçe) Konya ve civarında en büyük kredi kaynağı durumundaydı²⁹¹.

Bu örnekler her zaman için çoğaltılabilir. Fakat hemen belirtelim ki bir kadının bu kadan zenginliğe-servete suistimal yapmadan sahip olması pek mümkün görünmemektedir. Genel olarak bu hususta şu sonuca varabiliriz: Kadıların ekonomik durumları kendileri için sıkıntı verici ve bozuk bir durumdadır. Elimizde kadıların yolsuzluklarını gösteren birçok belgenin bulunuşu, bu fikirlerimizi doğrulamaktadır.

b) Suistimleri:

Kadıları çeşitli yolsuzluklar yapmaya iten nedenlerin başında ekonomik bakımdan durumlarını bozuk oluşu gelir. Kadıların makamlarını para ödemek suretiyle (iltizamla) satın almaları ve XV. yy.'dan sonra görev bölgelerinden en fazla bir sene kalmaları, onları ödedikleri parayı, kısa bir zamanda çıkartmaya sevk etmiştir. Böyle bir yerin kadılığına atanma, yeniden sıraya girme ve uzun bir süre mülazamette bekleme nedeniyle kadıların mazulluk süreleri içinde geçimlerini sağlayabilmek için çeşitli suistimler yaptıkları görülür.

Elimizde bulunan belgelerde kısaca "Zulm ve Taaddi" şeklinde belirtilen bu olayları esasen bir ayrıma tâbi tutmak çok güçtür. Fakat bir genelleme yapacak olursak bunlar: halktan kanunsuz olarak para ve mal toplamak, devre çıkmak, naiblikleri usulsüz olarak iltizam'a vermek, kanunlardan gösterilenden fazla resim-Harç almak ve rüşvet gibi suistimlerdir.

Kadıların bu yolsuzlukları çeşitli yollarla ve özellikle kendilerine malî alanda tanınmış bulunan yetkilerini kötüye kullanmak suretiyle yaptıklarını görüyoruz. Örneğin 1595 tarihli bir adaletname'de kadıların emir ve fermanlarda halktan alacakları vergiler açıkca belirtildiği halde, bunları fazlası ile topladıkları, fermanla bu yazılıdır diye soruşturanları, fermana karşı geldi diye hakkında işlem yaparak zalim görevlilere teslim ettikleri, mallarını aldıkları veya aldıkları da belirtilmektedir²⁹².

291. Y. Yücel, a.g.m. s.504-505.

292. H. İnalcık, Adaletnameler, s.78.

XVI.yy.da daha sonraları kendilerin emanet edilen devlete ait paraları ve malları zimmetlerine geçiren, köylerde kendileri adına para alabilmek için avarız hanelerini tahrir defterlerine aykırı olarak fazla gösteren ve hane keçesini buna göre topluyarak "Bel eyleyen" kadıların sayısı az değildir²⁹³. Örneğin Besni kadısı ile Kethüdası'nın ve onlara yardımcı olan birisinin kürekçi tutmak üzere avarız hanelerinden toplanması istenen bedelleri toplarken çeşitli yolsuzluklar yaparak halkı soymuşlar, haklarında yapılan şikayet üzerine kadı İstanbul'a çağrılarak davası görülmüş ve aldıklarını geri vermesi 21 Muharrem 968 (1560) tarihli bir hükümlerle bildirilmiştir²⁹⁴. Keza 1647 tarihinde Manisa'da kadı olarak bulunan Handan Efendi'de toplanması emredilen kürekçi bedellerini dağıtırken ev başına yedişer kuruş alması gerekirken bunun iki katını almış ve toplanan paraların üç bin kuruşunada el koymuştur²⁹⁵.

Bazende ihtilafli timar ve zeametlerde kesin hüküm verilmiş iken bunları bir kenara iterek başka birisine "Mürâsele" vererek timar ve zeamet gelirini onun almasını sağladıkları²⁹⁶, eşkiya korkusu nedeniyle buldukları yerlerden göç etmek zorunda kalan ahalinin topraklarına el koyup ev ve ahır yaparak yerleştikleri, halkı zorla çalıştırdıkları "Ehl-i örf taifesi" ilede birleşerek halka çok zulm ettikleri²⁹⁷, yetkilerini kötüye kullanarak kendilerine emanet edilmiş olan malları el altından yüksek fiatlarla sattırdıkları da görülmüyordu²⁹⁸.

Kadılar kanunsuz olarak para ve mal toplamak amacıyla devre çıkarlardı. "Devre çıkmak", kadıların görev yerlerini barıkarak yargı alanları içinde kalan kaza, nahiye ve köylerde dolaşmalarıdır²⁹⁹. Devre ancak kanun gereğince ve fermanlarla yada davacıların arzusu, soruşturma, inceleme vb... keşfi gerektiren durumlarda çıkılması lazımken, kadıların bunlara uymadıkları ve ellerine geçen her fırsatta devre çıkararak çeşitli suistimaller yaptıkları görülmektedir. Örneğin Adala kadısı olarak gördüğümüz Süleyman Efendi, ya-

293. A. Mumcu, Rüşvet, s.125, H. İnalçık, a.g.m. s.78.

294. M. Akdağ, Celali İsyancıları, s.253.

295. Ç. Uluçay, XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1944, s.137 bkz: belge 116.

296. H. İnalçık, a.g.m. s.78.

297. Ç. Uluçay, a.g.e. s.138 belge 1,37 ayrıca bkz: Evâhir-i Rebiyülevvel 1088 (1677) Tarihli Manisa Kadısı'na yazılan hüküm.

298. A. Mumcu, a.g.e. s.126.

299. A. Mumcu, Osmanlı Hukukuna Zulüm Kavramı (Deneme) Ankara 1972, s.16.

nında naib ve kethüdası olduğu halde 1644 yılında “İl üzerine devre çıkıp” evlere misafir olmuş, bedeva yem, yiyecek, arpa, bal, yağ, koyun, odun vb... şeyleri almıştı. Ayrıca gördüğü işler karşılığında kanunlarda belirtilen miktarın çok üstünde resim-harç alıyordu. Bu yüzden halk onu merkeze şikayet etmiştir³⁰⁰. Keza Borlu’da aynı tarihlerde kadılık yapan Veli Efendi, benzer hareketleri tekrarlıyordu ve halk onu İstanbul’a şikayet etmişti. Bunun üzerine hakkında soruşturmaya başlanılmıştı. Yapılan şikayette şöyle deniyordu: “Devir mennu iken devre çıkıp karısı bekâriye gezüp müft ve meccane yerde v.s. zahirelerin aldığından gayri ikişer defa devredip her kariyerden 1500 akçelerini aldığından madaa ahırlık namına birer koyunları alup ve hüccet vaki’ oldukda her hüccette onar kuruşların ve imza ettikde beşer guruşların hilâf-ı şer’ üzerlerine bir nesne sâbit ve zâhir olmadan bazılarında on bin akçelerin alub..”³⁰¹.

Kadıların bir diğer suistimallerinde öteden beri naibi bulunmayan yerlere gelirlerini artırmak için naib atamalarıdır. Kaza bölgeleri belli köy ve nahiyelere ayrılmıştır. Örneğin 500 akçelik kadılıkla idare edilen Galata, 300 köy ve 44 nahiyeyi içeriyordu³⁰². Kadılar her nahiyenin başına vekili olarak bir nâib tâyin etmektedir. O, nahiyeden toplama hakkına sahip olduğu resimlerin gelirini peşin bir para karşılığında (iltizamla) naibe bırakıyordu. Bu iltizam usulunun daha çok XVI.yy. dan sonra geniş olarak yapıldığı anlaşılıyor. Naibler ödedikleri paraları bir an önce çıkarabilmek ve zengin olmak arzusu ile devre çıkarlar ve bu hareketleri çeşitli şikayetlere sebep olurdu³⁰³. Örneğin Aydın Sancakbeyi bu hususta İstanbul’a gönderdiği mektubunda naibliklerin “Köhne ve mürteşi” kişilere verildiğini ve böyle kimselerinde “İl üzerinde çıkararak” halka zulm ettikleri bildirilmiştir. Bunun üzerine 1560 senesi 27 Temmuzunda gönderilen cevapta bu soyguncu ve rüşvetçi naiblerin “İl üzerine çıkıp gezlemelerine müsaade olunmaması” yetkisi kendisine tanınmıştı³⁰⁴. Çıkarılan adaletnamelerde de öteden beri naibi bulunmayan yerlere kadıların satmak için naiplikler tesis etmeleri yerilmekte, naiblerin il üzerine çıktıkları vakit kimseden bedava yiyecek ve yem almamaları istenmekteydi³⁰⁵.

300. A. Mumcu, Rüşvet, s.127. Ç. Uluçay, a.g.e., s. 137. bkz. Belge: 112.

301. C. Uluçay, a.g.s. s.138.

302. Semavi Eyice, Galata ve Kulesi, İstanbul 1969 s.14.

303. H. İnalçık, Adaletnameler, s.76.

304. M. Akdağ, a.g.e. s.252.

305. H. İnalçık, a.g.m. s.76.

Kadılar sık sık nâib değiştiriyor, nahiye ve “harc-ı bâb”ı artırarak halka daha fazla yük oluyordular. Diğer taraftan “Marifet-i Şer” ile yapılan seçimlerde büyük rol oynadıklarından istediklerini eşrafı kabul ettirerek rüşvetle âyân, voyvoda seçtirebiliyorlardı. Örneğin Güzelhisar nâibi Mehmed Lütfullah Efendi, usulsüz olarak halktan vergi topladı ve rüşvetle voyvoda atadığı vb... benzer birçok yolsuzluklar yaptığı anlaşıldığından Ankara'ya sürgün edilmişti³⁰⁶.

Sefer sırasında devletin halktan sağlanmasını emrettiği çeşitli araç ve gereçlerin toplanmasında kadı ve naiblerin suistimalleride görülmektedir. İstenilenin iki katını toplayarak devlete eksik yolluyorlar, bu iş için görevlendirilmiş diğer memurlarla anlaşarak malzemenin toplanması sırasında ve toplanılışından sonra kazanç temin ediyorlardı. Bu yüzden hem halk sıkıntı çekiyor, hem de devlet gelirlerinde bir eksiklik oluyordu³⁰⁷.

EşkİYaları ortaya çıkarmak için yapılan “umûm teftişlerinde” kadıların çeşitli yollarla halkı soyduklarıda anlaşılıyor. Örneğin zengin birisine rasladıkları zaman, “sen mal bulmuşsun yada celali sende mal bırakmış” diyerek paralarına el koyarlardı. Ayrıca zenginlerin mallarını ele geçirmek amacıyla sicil de sabıkalı olduğuna dair bir kayıt vardır diyerek Ümerâ'nın eline hüccet vermekten çekinmezlerdi. Buna karşılık suçlu olanların rüşvet karşılığında kaydı sicilden siliniyordu. Zengin kimseleri haberleri olmaksızın iflas etmiş ve borçlu mütezimleri rüşvet alarak kefil yazıyorlardı, 1595 tarihli adaletnamede bunların yasaklandığı anlaşılıyor³⁰⁸. Celâllileri ortaya çıkarmak için yapılan teftişlerde halkın birbiren kefil yazılması, kadılardan istenirdi. Ancak onların kefil yazılanları bir daha kefil yazarak sicil, hüccet, muhızır ve hizmetkâr akçesi adı altında para sızdırıyorlardı. Ayrıca voyvodalarında “Kefilnâme” denilen bir para almalarını sağlıyorlardı³⁰⁹. Kadıların yaptıkları yolsuzluklardan biride mahkemede işi olanlardan çok yüksek resim-harç istemeleriydi: Örneğin 1751 yılında yapılan bir hattı-ı hümayunda bu açıkça anlaşılmaktadır. Bunda, kadıların “hüccetten ve arzdan ve sicilâta yazılan kazayadan v.s. Umûr-u mahkemeye dair olan hacr-ı kitâbet namiyle kanun üzere tâyin olunan şeyden ziyade bir akçe al-

306. M. Çadırcı, Şehir İdaresi, s.171.

307. Yücel Özkaya, XVIII.yy. Da Çıkarılan Adalet-namelere Göre Türkiye'nin İç Durumu, Belleten, XXXVIII/152 (1974) s.449.

308. H. İnalçık, a.g.m. s.78.

309. H. İnalçık, a.g.m. s.78.

mamak ve hilâf-ı Şer'î Şerif hareketten ve bir taraftan ahz-i rüşvet ile cârîb-i ahare bir dürlü fadr"den kaçınmaları belirtiliyordu³¹⁰. Görüldüğü gibi harçların "makul" seviyesi kat kataştığı ve kadıların bunları kendi bildikleri gibi aldıkları anlaşılıyor. Kadıların bu alandaki yolsuzluklarının en çoğu "resm-i kısmet" işinde oluyordu. Kanunnamelerce bir kişi öldüğünde, eğer mirascıları taksim istemez ve çocukları da vasîye muhtaç değilse kadıların zorla taksim yapmamalı, taksim isteyenlerden de kanundan çok fazlasını almamaları gerekiyordu. Ancak onlar miras taksiminde eşyaya yüksek fiyat biçerde yüksek resim almakta yada önce yapılmış bir taksimi "adil olmamış" diyerek yeniden taksim edip resim almata, resm-i kısmet binde on beş olduğu halde, bin kuruş (80 akçe) istemekte ve diğer şer'î hücutlerindende çok yüksek resim almaktaydılar. Bu hususlarda 1609 tarihli adaletnamede etraflı bilgi bulunmaktadır³¹¹.

Bir kimsenin ölümünden terekesi yazılırken borçları ödendikten sonra geriye kalan meblâğ'dan bin kuruştan 25 kuruş alarak "Ücret-i Kassamiye, kâtibiye ve huddamiye"den başka ücret alınmaması gerekirken, çeşitli adlar altında para alıyorlar, ayrıca terekelerden de çok ucuza eşya satın alabiliyorlardı³¹².

Kadıların böyle yolsuzlukları rüşvete yol açmıştır. Devre çıkan bur kadı'nın önündeki köylü, hiç olmasa düşmanından korunmak için kadı'ya başvurur ve bunun için rüşvet teklif edebilir yada bir davada haksız olan taraf resmin gayrı kanunî olarak yükseltilmesini sevinçle karşılayabilirdi kadı ve nâiplerin rüşveti her devirde aldıklarını ve özellikle bunun XVI. yy dan sonra çok arttığı görülür. 1608 tarihli adaletnamede kadıların "Fesadı şâhit olanlardan rüşvet" aldıklarını belirtmektedir³¹³. Kadıların rüşveti alması, hüyük verilmeden önce daha kolay oluyordu. Örneğin 1575 yılında Manastır'da bir zımmî başka bir zımmî tarafından öldürülmüştü. Fakat katil bazı müderrisler tarafından korunmuş ve kadı'ya rüşvet verilerek lehte bir karar çıkartılmıştı. Kezâ 1595 yılında Lâzkiye kadısı olan Mehmed, önüne gelen davacılarından "bir kaç bin" akçe almadan onun lehine karar vermiyor, davalı çok rüşvet verirse, bu kez kararı bozup onun lehine karar vermiyor, davalı çok rüşvet verirse, bu kez kararı bozup onun lehine hüküm veriyordu. İnfaz safhasındaki bir kararı rüşvetle bozup davayı kaybeden taraf yararına tekrar

310. Y. Özkaya, Âyânlık, s.49.

311. H. İnalçık, a.g.m. s.77-78, Sûreti için bkz: Ç. Uluçay, a.g.e. s.136 belge, 37.

312. M. Çadırcı, a.g.e. s.170.

313. A. Mumcu, a.g.e. s.134.

karar verildiğide oluyordu. Örneğin 1566 yılında Bolu'da bir ölü bulunmuş olay incelendikten sonra sicile kaydedilmişti, fakat olayda rolü olanlar rüşvet vererek bunu sicilden sildirmişler ve böylece ilk soruşturma safhasını karanlığa sürüklemişlerdir³¹⁴.

Görüldüğü gibi kadılar davalarda rüşvet almak suretiyle haksızları haklı, haklıları haksız çıkartmaktadırlar. Ayrıca lehlerine karar verdikleri kimselerden "mahsul def-resm-i def" adıyla bir para aldıkları da bilinmektedir. Halbuki "resm-i adi"den başka davalarda para alınmazdı. Örneğin 50 kuruşluk bir "harc-ı İlâmı"ye bile gerek duyulmayan davalarda 150-200 kuruş aldıkları görülmektedir³¹⁵.

Adlî alan dışında da kadıların rüşvet aldıklarını anlıyoruz. Örneğin 1790'da fermanla asker toplamaya gelen görevli memurlardan, Şarki Karaağaç kadısı "... asâkiri mezhurenin ihracını muayyen ilâmı... bin kuruş almadıkca,... vermemek..." yoluna gitmişti. Tahrir işine üzerlerine alan kadılarda rüşvet alabiliyorlardı.

Ayrıca zahirde toplamak vazifesiyle görevlendirilmiş bazı kadıların XVI.yy. sonlarında halktan buğday yerine para olarak rüşvet aldıkları görülmüştür. Buğday değerinin saptanması kendilerine bırakıldığı zaman, üretici yada tüccarlardan rüşvet alarak fiyatları yükselten kadılar bile bulunuyordu³¹⁶.

Kadıların bu suistimallerini önlemek amacıyla çıkarılan adalet-namelerde³¹⁷ bu hareketlerin yapılması yasaklanmış olmakla beraber, kadılar yinede kendi bildiklerini okumuşlar ve her vesileyle halkı ezmekten geri durmamışlardı.

c) Teftiş ve Azilleri:

Çeşitli yolsuzluklarda bulunarak halka zarar veren kadılardan her zaman için şikayetçi olunmuştur. Bazı hallerde de kadıların yargı alanlarındaki Ülemâ'yı ve naibleri şikayet ettikleri de oluyordu. Halkın şikayetleri başka kadılar vasıtasıyla yapılabilirdi. Kadıların işledikleri suçların mutlaka "Dergah-ı muallâ'ya bildirilmesi

314. A. Mumcu, a.g.e. s.135-136.

315. M. Çadırcı, a.g.e. s.169.

316. A. Mumcu, a.g.e. 138.

317. Bkz: H. İnalçık, Adaletnâmeler, Y. Özkaya, XVIII. yy. da Çıkarılan Adaletnâmelere göre Türkiye'nin iç durumu.

gerekiyordu. Gelen şikayetler, ilgili kadıaskerlere veya şeyhülislâmlara gönderilerek bu hususlardaki düşünceleri alınır, bazende doğrudan doğruya vezir-i âzama yada padişaha sunulurdu. Sonuçta kadılar hakkında soruşturma açılması emri çıkardı³¹⁸.

Bu gibi durumlarda merkezi idare “müfettiş” sıfatı ile beylerbeyi, yada Sancakbeyi rütbesindeki bir kişi (veya daha önceleri böyle mevkilerde bulunmuş birisi) mazûl olan kadılardan birisi ve mübaşir” sıfatıyla saray (Dergâh-âli) çavuşlarından birisinden oluşan, bir heyet teşkil ederek gereken yerlere yollandı. Bunların görevleri şikayetlerin dinlenilmesi, suçluların aranması tevki fi cezalandırılmalarıdır³¹⁹. Hakkında şikayet olan kadıeski görevinde bulunuyorsa, yerine yeni gelen kadıya veya kendisinden rütbe bakımından daha yüksek bulunan kadılara buda olmazsa ilgili kadıaskerlere, şikayet edilen kadı hakkında soruşturma açması istenebilirdi³²⁰. Çok defada padişah fermanı ile bir kadının başka bir kadı'nın yaptığı işlerin denetlediği ve hakkında soruşturma yapabildiği anlaşılıyor³²¹. Nitekim XV. yy. sonlarına kadar gerekli yerleri “mehayif müfettişi” denilen kadılar yollanıyordu. Bunlar aracılığı ile şikayetler ve davalar dinlenilir ve alınan sonuca göre işlem yapılırdı. Bunlar teftiş sonuçlarını gösteren raporlarını doğrudan doğruya divan'a yollamakla mükelleftiler. Örneğin 1568 tarihinde Bursa sancak beyi ile kütahya kadısı'na yollanan bir hüküm suretinden, Kütahya ve Karahisar sancaklarında ehl-i Örf tarifesi ve kadıların halka karşı çeşitli “zulm ve taaddiler” yaptıkları ve bu nedenle sancakbeyi Abdurrahman Bey'e ve Kütahya kadısı'na adı geçen sancakların “Mezalim ve mehayif” teftişi görevinin verildiği anlaşılmaktadır³²².

XVI.yy. sonlarına kadar her eyalet ve sancaklarda “Toprak kadıları” denilen seyyar kadılıklar bulunurdu. İncelenmesi gereken durumların bunlar aracılığı ile de “tahkik ve teftiş” olunduğunu görüyoruz. Halk ehl-i örf tarafından bir haksızlığa uğrarsa yapılan şikayetler bunlar tarafından inceleniyor ve gerektiğinde kendilerine verilmiş bulunan yetkilere dayanarak davalara bile bakabiliyorlardı. Ayrıca gayri kanunî ve gizli kuruluşların denetlenmesi görevinde toprak kadılarına verilebiliyordu. Örneğin 26 Temmuz 1573 tarihi-

318. A. Mumcu, a.g.e. s.234-235.

320. H. İnalcık, Mahkeme, s.149.

321. Uzunçarşılı, İlmîye, s.128-129.

322. Uzunçarşılı, a.g.e. s.128-129.

ni taşıyan bir hükümde Hersek'deki Hamzavîlerin durumlarının bunlar aracılığı ile tahkik ve teftiş ettirildiği anlaşılıyor³²³.

Teftişin iyi bir şekilde yapılabilmesi için, bu işlemleri yürüten kadılara mahallî idarecilerin yardım etmeside istenirdi. Yollanan hüküm ve fermanlarda teftişe memur olan kadı'nın isminin yanında bazende bir yöneticinin adının bulunması bunu göstermektedir³²⁴.

Merkez bütün bu işler yapıldıktan sonra sonucun kendisine bildirilmesini isterdi. Mahallî mahkemelerde yapılan soruşturma kadı aleyhine sonuçlanırsa, merkez kadıya gerekli olan cezayı uygulayabilirdi. Hatta gerektiği zaman soruşturma merkezdede yapılabilirdi. Bu durum yolsuzluğu anlaşılan kadı çoğunlukla gönderilen çavuşlar tarafından tutuklanıp, İstanbul'a yollanırdı. Örneğin Evâhir-i Şaban 1076(1666) yılında Saruhan mütesellimine yazılan bir fermanla, Manisa kadısı olan Hafız Mehmed Efendi'nin tevkihi ve elleri bağlı olarak başkent'e yollanması isteniyordu³²⁵.

Yapılan teftiş ve soruşturma sonucunda halka karşı zulm ettiği, haksız yere para ve mal topladığı, hukukî açıdan büyük hatalar işlediği, rüşvet aldığı vb... benzer hareketleri tesbit edilen kadılar azl edilirdi. Esasen görevlerini kötüye kullananların görevlerinden alınması İslâm ceza hukuku'nda bulunan bir kuraldır. Azil tazirin derecelerinden sayılır. Osmanlı hukukcularıda azli tazir saymışlardır³²⁶. Görevlerinden alınan kadıların o güne kadar yaptıkları işlemler yeni gelen kadılar tarafından kontrol edilir ve bu inceleme sırasında yeni suçlar çıkabileceğinden bazı durumlarda eski kadı'nın bulunduğu yerden ayrılması istenirdi³²⁷. Kadı azledildikten sonra azlinden haberdar oluncaya kadar vereceği hükümler Şer'e uygun olması koşuluyla geçerli olurdu³²⁸.

d) Protokol ve Törenlerdeki Yerleri

Osmanlılarda kadıların devlet protokolunda ayrı bir yerleri bulunurdu. Protokoldaki yerleri rütbelerine ve derecelerine göre değişiyordu. Fâtih kanunnamesinde kadılar protokoldeki durumları gös-

323. Uzunçarşılı, a.g.e. s.126-127 dipnot 2.

324. A. Mumcu, Osmanlı Hukukunda Zulüm, s.25., a.g.y, Rüşvet, s.235-236.

325. Ç. Uluçay, Eşkiyalık, s.139 bkz. belge 187-188.

326. A. Mumcu, Rüşvet, s.222.

327. A. Mumcu, a.g.e. s.236.

328. Ö.N. Bilmen, Hukuk-i İslâmiye..., s.465.

terilmiştir. Buna göre: “Beylerbeyler vüzerâdan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler. Dar-üs-Saltanatım kadısından gayrisi defterdarlarımdan aşağı otururlar”³²⁹. Yine aynı kanunname-de İstanbul kadısı'nın beylerbeyilerle eşit oldukları belirtilmiştir: “Dâr-üs-Saltanatım kadısı beylerbeyiler ile beraberdir.” Diğer kadıların protokoldaki yerleride şöyle idi: “Sair 150 akça kadılar defter kethüdaları'nın ve alay beyleri'nin üstüne otururlar; amma 200 bin akça sancak dahi olursa altına otururlar”³³⁰.

Kadılar görev bölgelerinde de protokol bakımından daima en ön planda bulunurlardı. Buda mensubu oldukları ilmiye sınıfının itibarından olduğu kadar, temsil ettikleri kanun otoritesi ve velâyet hakkında ileri gelmekte idi.

İstanbul'daki resmî bayramlaşma törenlerinde şeyhülislâm'ın arkasından önce sâdik Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve emekli olmuş İstanbul kadıları ve bunların arkasından da İstanbul kadısı el öperdi. Padişah bunları ve mevali denilen eyalet ve taht kadılarını ayağa kalkarak karşıladı. Bu sırada Üsküdar kadısı'na kadar her kadı geldikçe sadrazam elindeki deftere göre adlarını okur ve onları Padişaha takdim ederdi³³¹. Fâtih kanunnamesi'ne görede “60 akça-dan yukarı ve 70 akça kadılar”ın öpmeleri kanundu³³².

e) Elkapları:

Kadıların elkaplarıda rütbe ve derecelerine göre değişiyordu. Örneğin kaza kadıları için XVI.yy. da “Kıdvet-ü kuzâtî'l-İslâm, Umdet-ü vülâti'l-enam, mümeyiz-ü helâl anı'l-haram.” yada “kıdvet-ü kuzat ve'l-hükkâm mâdenü'l-Fazlu ve'l-keâm mümeyiz-ü helâl anı'l-haram mevlânâ... zîdet fazluhu...”, XVII.yy.da ise “Kıdvet-ü kuzâtî'l-müslimîn zübdetü'l-Muvahhidîn madenü'l-Fazl ve'l-yakîn, el-muhtes bi-mezid-i inâyeti'l-meliki'l-muîn mevlânâ... zîdet fazluhu” şeklindeydi. Daha sonralarıda bu aynen devam etmiştir.

Mevâli'nin elkabı ise, daha gösterişliydi. Fâtih kanunnamesinde “Akde'l-kuzâtî'l-müslimîn ûlâ vülâti'l-muvahhidîn mâdenü'l-fazl ve'l-yakîn varisü'l-Ulumi'l enbiyâ ve'l-mürselhin hucdetü'l-hakk ale'l-hâlik ecmaîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l meliki'l-

329. Fâtih Kanunnamesi, TOEM, 1330, s.13.

330. Fâtih Kanunnamesi, s.20.

331. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1945, s.208.

332. Fâtih Kanunnamesi, s.25.

muîn mevlânâ... zîde fazluhu”, XVI.yy. ortalarında “Akde'l-kuzâti'l-müslimin ûlâ vülâti'l-muvahhidîn mâdenü'l-fazl ve'l-yakîn huccetü'l-hakk ale'l-hâlik ecmaîn varisü'l-ulumi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn el-muhtas bi-inayeti'l-allah-u meliki'l-muîn mevlânâ...” şeklindeydi³³³.

SONUÇ

İncelemeye çalıştığımız konu üzerinde varılan sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Osmanlılarda kadı, belli bir eğitimden geçerek mesleğine başlar. Ancak kadı'nın mesleğe intisabı bir çok nedenler yüzünden uzamaktadır. Normal bir kariyer yapan ve hiyerarşi düzenini izleyen bir kadı'nın yükselmesinde yetenek ve kabiliyetinin yanı sıra, padişah ve diğer yüksek makamlar tarafından fark edilme ve siyasi açıdanda desteklenmesi rol oynar.

Kadılık görevine genellikle bir seçkin topluluk gelebilmektedir. Diğer yüksek yönetim görevleri ve mevkiilerine geçişte olduğu kadar, kadılıktada babanın toplum içindeki sosyal statüsü daima oğul lehine işlemiştir.

Kadıların tâyini esasta kıdem esasına göre yapılır. Görev sürelerinin her asırda az çok farkla değişiklik gösterdiği görülmektedir. Kadıların görev sürelerinin kısa tutulması, mesleğe olan aşırı talep yüzünden kadı hiyerarşisindeki yığılmaya engel olmak ve yerel halk ile yakınlaşmamaları nedeniyele ilgili görülmektedir.

Şer'i ve örfî kanunu temsil eden bir hukuk adamı olarak mutlak yetkiye sahip olan kadıların, Osmanlı idarî yapısında çok önemli yerleri ve rolleri bulunmaktadır. Kadı'nın görevleri pek çoktur yetki ve görevler ilke olarak ancak yasa tarafından saptanır. Kadı İslâm yargı sistemi içinde olağana adaletin temsilcisi olarak her şeyden önce bir hâkimdir. Yargılama genellikle dürüstlük esası üzerine oturtulmuş ve kadı'nın keyfine bırakılan araçlarla yürütülen bir hukuğa göre yapılmaktadır. Kadılar, mülkî açıdan merkezîyetçi idarenin ülke içindeki ilk kademe organı durumunda bulunurlar. Kadı'nın bu bakımdan genel olarak örevi önceleri idarî mekanizmada oluşabilecek herhangi bir tıkanmayı yada durgunluğu önlemek ve bunun bilincinde olarak sorumluluk duygusu taşımaktı.

333. Uzunçarşılı, İlmiye, s.111-112.